

KULTURMINNEGRUNNLAG

Fyllingsdalen sentrale deler

PlanID.: 63860000

Innhold

1. Forord	3
2. Sammendrag og anbefalinger	4
3. Bakgrunn for undersøkelsen	7
4. Kulturminner og kulturmiljøer – grunnlag for dokumentasjonen.....	7
4.1 Formelt vern	8
5. Metode	9
6. Topografi	10
7. Arkeologi og tidlig historie.....	12
7.1 Historiske gårdsbruk i planområdet - matrikkelgårdene	17
Sælen (Gnr 22).....	18
Nedre Fyllingen (gnr. 23).....	19
Lynghaugen (gnr.24).....	22
Helgeplasset (gnr. 26).....	22
8. Ferdselsårer og kommunikasjon	22
9. Krigens kulturminner	26
10. Fyllingsdalen - planhistorie.....	28
11. Bebyggelsesstruktur	30
11.1 Borettslag	35
Boligfelt V	35
Boligfelt VI	39
11.2 Eneboliger.....	58
11.3 Handel og næring	63
Oasen.....	66
11.4 Skoler	68
11.5 Forsamlingshus og kirkebygg	69
12. Enkeltojekt og anlegg	71
12.1 Sælen gård.....	71
12.2 Bolstad gård (Gnr 22, tidl. bnr 4).....	71
12.3 Løvås (Gnr 23, bnr 1)	72
12.4 Nebbestølen(Gnr 23, Bnr. 4)	73
12.5 Villa i Nedre Krohnegården 19	75

12.6 Villa i Nedre Krohnegården 10	76
12.7 Luftvern batteriet på Løvås	76
12.8 Sæle leir	80
12.9 Løvås Skole	82
12.10 Fyllingsdalen Ungdomshus	83
12.11 Fyllingsdalen kirke	85
12.12 Disposisjonsplan og arkitektoniske særtrekk	86
13. Bybanetrasé gjennom Fyllingsdalen	88
14. Litteraturliste	89
14 Kart	91

1. Forord

Kulturminnegrunnlag og kulturminnedokumentasjoner er en integrert del av Bergen kommunes planlegging. På kommune- og kommunedelplannivå, men også i visse tilfeller i forbindelse med konsekvensutredninger og offentlige reguleringsplaner blir kulturminnegrunnlag utarbeidet. Kulturminnegrunnlag bygger i regelen på noen hovedtema knyttet til tidlig historie, bebyggelsesstruktur, kommunikasjonslinjer, og særlige enkeltminner og er således en mer overordnet rapport enn en kulturminnedokumentasjon. Kulturminnedokumentasjoner er mindre omfattende enn kulturminnegrunnlag og blir utarbeidet for offentlige reguleringsplaner.

Kulturminnegrunnlagene og kulturminnedokumentasjonene er en del av Byantikvarens arbeid med å kartfeste og sikre informasjon og kunnskap om det historiske kulturlandskapet i Bergen kommune. Kulturminnegrunnlagene og kulturminnedokumentasjonene benyttes som underlagsmateriale for videre planarbeid. De skal også ligge som vedlegg til planene frem til politisk behandling, og vil være grunnlagsmateriale for senere kulturminneplanlegging og saksbehandling knyttet til vern og forvaltning av kulturminner og kulturmiljø.

Kulturminnegrunnlaget for Fyllingsdalen er i hovedsak avgrenset av den aktuelle plangrensen, men inkluderer til en viss grad kulturminner og kulturmiljøer utenfor planområdet da disse også kan bli påvirket av planlagte tiltak. Derfor er Sælen og Løvås gård, i tillegg til krigsminnene på Løvås, alle delvis lokalisert utenfor planområdet, beskrevet i dette kulturminnegrunnlaget. Idéelt sett burde plangrensen også omfattet disse områdene. I kulturminnegrunnlaget er det videre gitt en vurdering av hvilke føringer som bør ligge til grunn for planlagte tiltak ut fra aktuelle kulturminner og kulturmiljøer.

Rigmor Huus har vært prosjektleder for arbeidet og tekst er utarbeidet i samarbeid med Heming Hagen og Hege Agathe Bakke-Alisøy. Kart er utarbeidet av Rigmor Huus.

Bergen, april 2015

Johanne Gillow,
byantikvar

2. Sammendrag og anbefalinger

Fyllingsdalen har en særegen historie og utvikling som bebyggelsen i dag er et resultat av. Dette var en jordbruksbygd der rike skogressurser var avgjørende for gårdsbrukene. Da jordbruket utviklet seg på slutten av 1800-tallet, ble det en satsing på gartneri og senere også innslag av hønserier og minkoppdrett. Frem til 1950 skjedde det en gradvis utvikling av jordbruksbygden Fyllingsdalen med etablering av nye gårdsbruk og spredt utparsellering til fritidsboliger og eneboliger.

Fyllingsdalen hadde en sentral rolle under 2. verdenskrig og var en del av totalforsvaret til Bergen/Laksevåg. De tyske anleggene i de sentrale delene av Fyllingsdalen bestod av luftvern batteri, lyskasterstilling, lyttestasjon og mannskapsleirer.

Fyllingsdalen var tidligere en del av Fana kommune og ble innlemmet i Bergen i 1955. Bergen hadde da et stort behov for nytt tomteareal og det ble utarbeidet en generalplan for utbyggingen. Fra å være en jordbruksbygd ble dyrket mark omgjort til store boligområder med tilhørende grøntareal, skoler, kjøpesenter og infrastruktur. Oasen bydelssenter ble det geografiske midtpunktet og målet var å etablere flest mulig boliger innenfor gåavstand til senteret. Bebyggelsen ble dominert av lavblokker med spredte enklaver med eneboliger og rekkehus. Generalplanen og de prinsippene som ble lagt der med grøntområder, gangveier, idretts- og lekeplasser og boliger er fremdeles karakteristisk for Fyllingsdalen.

Dette kulturminnegrunnlaget har sett på sentrale og viktige kulturminner og kulturmiljø i planområdet. Formålet har vært å komme med anbefalinger for videre utvikling av området i henhold til de rammene som er gitt i forslaget til planprogram for områdereguleringen. Følgende føringer for kulturminner og kulturmiljø er det spesielt viktig å ta hensyn til i den videre planleggingen:

- **Gårdstunene Sælen, Bolstad, Løvås og kårboligen fra Nebbestølen**, med tilhørende strukturer, har alle høy verneverdi. Tiltak i denne type kulturmiljø må utformes i nær kontakt med Byantikvaren, som er Bergen kommunes antikvarisk fagetat. På Løvås og Sælen bør også en del av innmarken bevares. Sælen sag og de gamle lindetrærne ved gårdsveien er blant viktige strukturer tilhørende Sælen gård. Gårdsveien til Nebbestølen er et viktig historiefortellende element i gårdsstrukturen og bør bevares.

- **Fyllingsdalen ungdomshus** er et godt bevart forsamlingshus med meget høy verneverdi. Tiltak, utover vanlig vedlikehold, må avklares med Byantikvaren før igangsettingstillatelse gis. Dette gjelder både eksteriørmessig og interiørmessige tiltak. Det er viktig at de arkitektoniske særtrekkene og detaljene beholder sin opprinnelige form.
- **Nedre Krohnegården 19** er en enebolig tegnet av Fredrik Konow Lund med høy verneverdi. Det er for tiden massiv byggeaktivitet i området rundt villaen. Et av kjennetegnene i Konow Lunds arbeider er det nære samspillet mellom landskap og tomt. Det bør søkes å utforme uteområdene rundt villaen slik at de samsvarer mest mulig med hans intensjoner.
- **Nedre Krohnegården 10** er en enebolig tegnet av Einar Oscar Schou, med høy verneverdi. Ved eventuelle tiltak må det innhentes uttalelse fra Byantikvaren.
- **Sæle leir.** Det er i dag få og spredte spor etter det som var Sæle leir. Rester av krigsminner etter leiren bør bevares da de har verne- og dokumentasjonsverdi.
- **Luftvern batteriet på Løvås** har flere gjenværende krigsminner. Anlegget har høy verneverdi og meget høy dokumentasjonsverdi. Mange av krigsminnene ligger på private tomter. Ved tiltak i området på toppen av Løvåsen og på begge sider av Løvåsbakken skal det innhentes uttalelse fra Byantikvaren.
- **Løvås skole.** Skolen har høy verneverdi. Hovedform og fasader har stor sårbarhet for endring.
- **Fyllingsdalen kirke** er listeført og har nasjonal verneverdi. Det bør etableres en hensynssone rundt kirken, som omfatter uteområde og klokketårn, hvor det ikke tillates nybygg.
- **Historiske veifar** utgjør viktige kvaliteter fra ulike perioder i utviklingen av ferdsel og kommunikasjon i et område, og enkelte veifar er vernet i kommuneplanen med hensynssone for kulturmiljø. Historiske veifar er viktige kulturminner som skal tas hensyn til i den videre utviklingen av området.
- **Steinkonstruksjoner** av naturstein som steinsatte og oppbygde stier, bakkemurer, kjerreveier, steingarder og steinsatte bekker/veiter utgjør sentrale synlige kulturhistoriske objekt i landskapet. Slike konstruksjoner er viktige historiefortellende kulturminner og miljøskapende faktorer.

Steinkonstruksjonene er verneverdige og bør i størst mulig grad søkes bevart i landskapet.

- **Disposisjonsplan og arkitektoniske særtrekk.** Bebyggelsen er et resultat av en helhetlig utbyggingsplan med sammenheng mellom de ulike reguleringsplanene og utforming av nybyggene. Det var i stor grad var samme arkitektene som bidro gjennom hele prosessen. Prinsippene i disposisjonsplanen er bevart i dag og kvalitetene i planen bør sikres videre. Her er de mange godt planlagte gangveiene og friområdene i forhold til boligområdene, særdeles viktig.

Ved en eventuell etablering av ny bebyggelse i borettslagene, må det skje slik man unngår å forringe de grønne aktivitetsområdene i særlig grad. En må også søke å tilpasse nye bygninger til landskap og terreng. Etablerte gangstier og turveier bør opprettholdes. De ulike borettslagene har sine arkitektoniske særtrekk gjennom formspråk og landskapstilpasning som bør ivaretas. En eventuell fortetting i Fyllingsdalen bør skje i samråd med Byantikvaren for å videreføre og sikre gode kulturmiljø og historiske kvaliteter i området.

3. Bakgrunn for undersøkelsen

I henhold til fullmakt og i medhold til plan- og bygningsloven § 12-2 og § 12-8 vedtok kommunaldirektøren for byutvikling, klima og miljø, brev av 18.06.13, å starte opp områdeplanarbeid for Fyllingsdalens sentrale deler, gnr. 22, 23 og 24, planID 63860000.

Planarbeidet skal tilrettelegge for en videre utvikling av Fyllingsdalen med Oasen som et urbant og mangfoldig bydelsentrum og kollektivknutepunkt. En ønsker å ivareta grøntstrukturene og vektlegge attraktive møtesteder og trygge gangforbindelser. Gjennom en videreutvikling av de sentrale delene av Fyllingsdalen er det ønskelig med en tetthet som skaper aktivitet og mangfold.

På oppdrag fra Etat for Plan og Geodata har Byantikvaren utarbeidet et kulturminnegrunnlag for reguleringsplanen. Kulturminnegrunnlag er en del av Bergen kommunes arbeid med å kartfeste og sikre informasjon og kunnskap om kommunens urbane og rurale historie.

4. Kulturminner og kulturmiljøer – grunnlag for dokumentasjonen

Innenfor kulturminnefeltet skiller vi mellom *kulturminne*, *kulturmiljø* og *kulturlandskap*. Et kulturminne er spor etter menneskelig aktivitet, ofte referert til som enkeltobjekt (eller grupper av enkeltobjekt). Det enkelte kulturminnet inngår ofte i en kulturhistorisk sammenheng - et kulturmiljø - som kan bestå av flere objekter, grupper av objekter og andre kulturhistoriske elementer. Kulturmiljøer avgrenses på ulike geografiske størrelsesnivåer, og kulturmiljøene er altså ikke entydige størrelser. De avgrenses ut fra situasjon og formål. Bygningsmiljø er et eksempel på en avgrensing av kulturmiljø og blir her nyttet i betydningen av flere bygninger som på grunn av enhet i utforming, byggeår eller andre fellestrekk, oppfattes eller vurderes som en avgrenset gruppe. Den videre sammenhengen, der en også ser den naturgitte forutsetningen sammen med kulturmiljøet, er kulturlandskapet. Landskapet kan være lite eller mye omformet (rurale og urbane kontekster), men danner uansett rammen for kulturminnene og kulturmiljøet.

4.1 Formelt vern

I dagligtale blir ofte begrepene «fredet», «vernet», «verneverdig» kulturminne brukt upresist. Det er derfor nødvendig med en kort presisering hva de enkelte begrepene betyr.

«Verneverdig» er en fellesbetegnelse for alt som har bevaringsverdig, mens «vernet» er fellesbetegnelse for alt som har et formelt vern knyttet til lovbestemmelser. Det være seg vern etter Kulturminneloven eller Plan og bygningsloven.

Når vi snakker om «fredet» er objektet vernet etter kulturminneloven (Lov om kulturminner av 9.juni 1978). Kulturminneloven gir en klar definisjon av hva som er fredet. Den skiller mellom to hovedgrupper fredninger; Automatisk fredede kulturminner og vedtaksfredede kulturminner. Automatisk fredede kulturminner er fredet uansett om de er påviste eller om de er uoppdaget i jorden. Hva som er automatisk fredet er listet opp i Kulturminneloven § 4. Forenklet kan man si at alle spor etter menneskelig aktivitet fra før 1537 og stående bygninger før 1649, er automatisk fredet.

Vedtaksfredet er bygninger eller anlegg fra nyere tid dvs. etter 1537 og 1649, som er fredet etter vedtak av Riksantikvaren. Kulturminneloven forvaltes av miljøverndepartementet med delegering til Riksantikvaren og fylkeskommunene.

I Bergen kommune er Byantikvaren fagetat for kulturminnevern. Kommunene er tillagt forvaltningen av plan- og bygningsloven. Byantikvaren jobber derfor med vern gjennom plan- og bygningsloven. I plan- og bygningsloven er det mulig å verne bygninger og kulturmiljø gjennom forskjellige verktøy. På kommuneplannivå kan det gis føringer og lages hensynsoner i forhold til kulturminner. I reguleringsplaner har man flere virkemidler som er mer juridisk bindende. Byantikvaren har fagansvar for kommunens forvaltning av bygg og anlegg som er verneverdige, men som ikke er fredet.

Bergen kommunes areal ligger under tre ulike forvaltningsnivå innenfor kulturminnevernet. Riksantikvaren, Fylkeskommunen ved seksjon for kulturminne og museum, og Bergen kommune ved Byantikvaren. Riksantikvaren, Hordaland fylkeskommune og Sjøfartsmuseet er knyttet til rollen som kulturminnemyndighet etter kulturminneloven. Riksantikvaren har direkte ansvar for kirkene, stående bygninger

eldre enn 1649 og automatisk fredet bygrunn i sentrum. Utenfor fredet bygrunn er det fylkeskommunen som skal oppfylle undersøkelsesplikten etter kulturminneloven (jf. § 9 kulturminneloven). Fylkeskommunen er som regional kulturmyndighet også høringspart i plansaker, og har innsigelsesrett til plansaker på grunnlag av blant annet kulturminner.

5. Metode

Byantikvarens kulturminnegrunnlag er knyttet til overordnet planarbeid, og har som målsetting å belyse viktige overordnede kulturminnestrukturer. Dette er historiefortellende strukturer som har vært konstituerende for utviklingen i området, de er således essensielle i en helhetlig vurdering av kulturminneverdier i planområdet. Et kulturminnegrunnlag har ikke som mål å være en uttømmende dokumentasjon av alle kulturminneverdier. Her er det lagt vekt på det som er vurdert som sentrale og førende kulturminner innenfor det angitte området.

Dette kulturminnegrunnlaget tar utgangspunkt i hovedtemaene; topografi og historie, fredete arkeologiske funn, ferdselsårer, bygg og bebyggelsesstruktur, krigsminner og enkeltobjekt og anlegg. Hver hovedkategori er knyttet til et vedlagt kart.

Vi har hatt en rekke historiske kart, ortofoto og skråfoto digitalt tilgjengelig i dette arbeidet. De har vært viktige redskap for å kartlegge den historiske utviklingen i området. Videre har vi gjort våre egne observasjoner i felt. Feltarbeidet har bestått i en systematisk gjennomgang av planområdet. En slik fysisk tilstedeværelse i området gir et bedre grunnlag for å forstå stedets historiske utvikling og dybde.

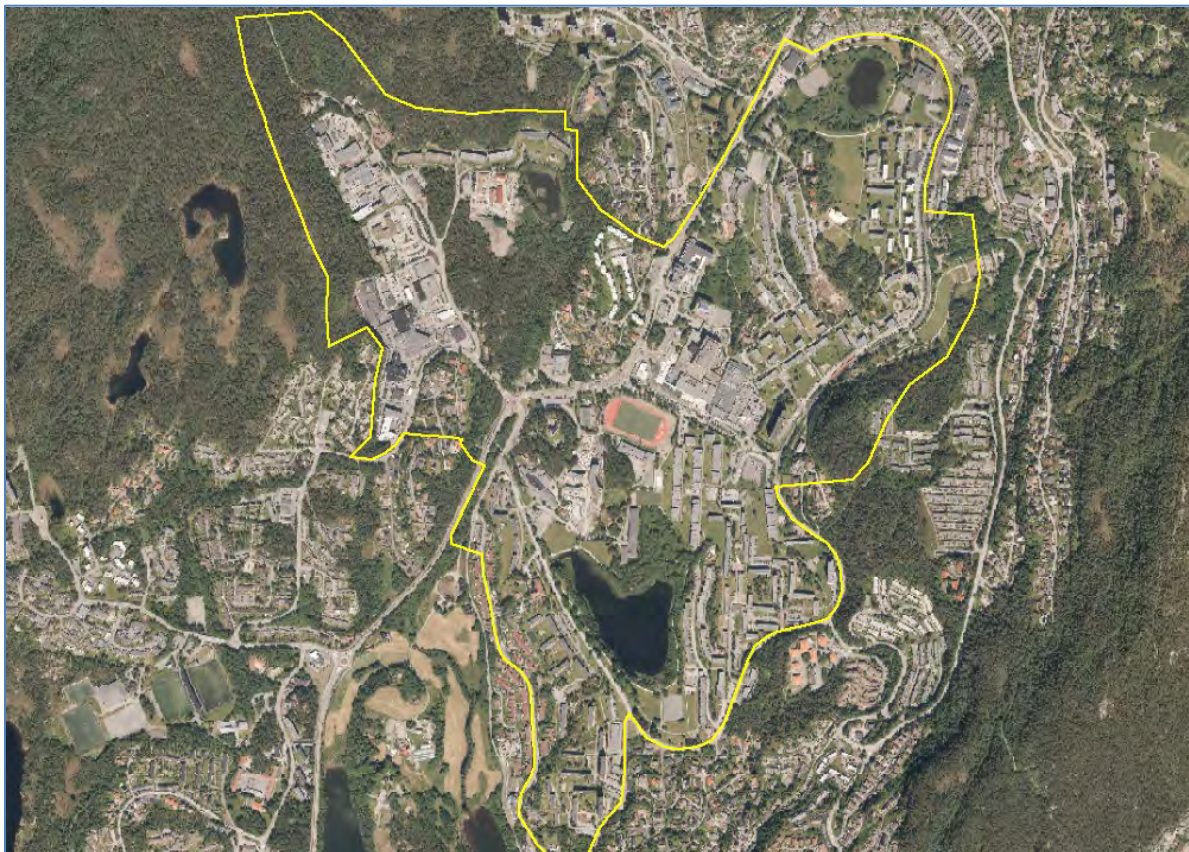
6. Topografi

Fyllingsdalen omfatter dalføret sørvest for Løvstakkfjellet (477 moh), like sør for Bergen sentrum. Dalføret er omkranset av skogkledde fjellpartier med Damsgårdsfjellet og Løvstakken mot nord, Gulsteinen mot øst og Kanadaskogen mot vest. Mot sør åpner dalen seg mot de lavereliggende vannene Sælevann og Gjeddevann. Sælevann er forbundet med Nordåsvannet i øst via en smal kanal, etablert midt på 1800-tallet, som igjen er forbundet med sjøen og Grimstadjorden i sør. Bortsett fra markene omkring Sælen gård og enkelte skogkledde høyder, er dalbunnen i dag tett bebygget (Figur 1).

Gjeldende plangrense omfatter dalbunnen like nord for Sælevannet hvor senteret i Fyllingsdalen i dag er lokalisert med blokkbebyggelse, skoler, park- og idrettsanlegg, kontorbygg og kjøpesenteret Oasen (figur 2). Innenfor plangrensen er det kun de to skogkledde høydene Skjennhaugane i vest og Nordre Lyshovden mot øst, som ikke er nedbygget. Tre tjern ligger innenfor planområdet; Ortuvannet i sør, Lauvåstjørna i nordvest og Lynghaugtjørna i nordøst. Vannspeilet i Ortunvannet er kraftig redusert som følge av tiltak i nyere tid.

Figur 1. Søndre del av Fyllingsdalen med Ortunvannet nærmest og Sælevannet til venstre (Foto: Eva Larsen).

Figur 2. Planområdet er i dag preget av bebyggelse og veier (Ortofoto: Bergen kommune 2014).

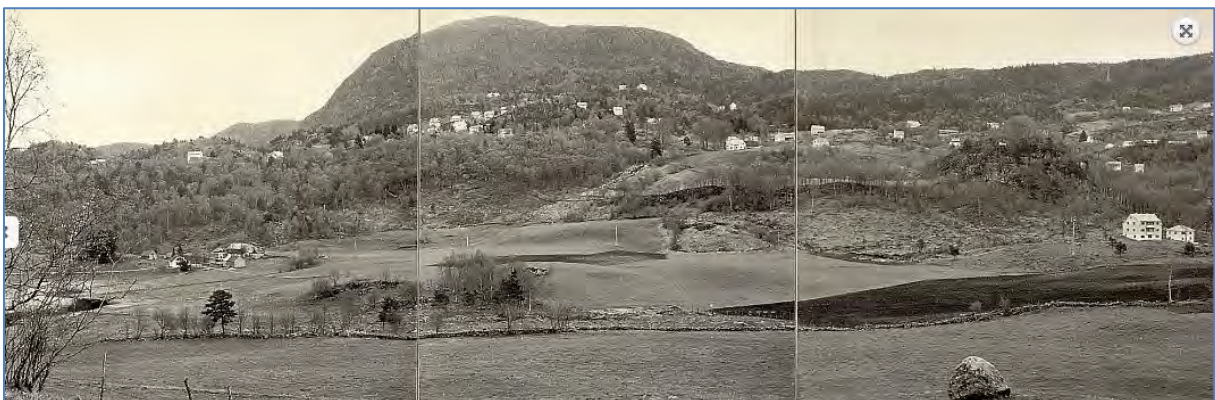
Figur 3. Nordre del av Fyllingsdalen ved Lynghaugtjernet (Foto: Eva Larsen).

7. Arkeologi og tidlig historie

Fra 1990 har arkeologiske lokaliteter vanligvis blitt påvist under kulturminneregistreringer i forbindelse med planarbeid etter kulturminneloven § 9. Slike registreringer har som mål å finne ut om planlagte tiltak kan komme i konflikt med automatisk fredete kulturminner. Forvaltningsmyndighet for arkeologiske kulturminner i Bergen er Hordaland fylkeskommune. Arkeologiske feltregistreringer omfatter overflateregistrering, prøvestikking og maskinell fleteavdekking. Valg av metode vil avhenge av terrengforhold, høyde over havet og nærhet til tidligere registrerte kulturminner.

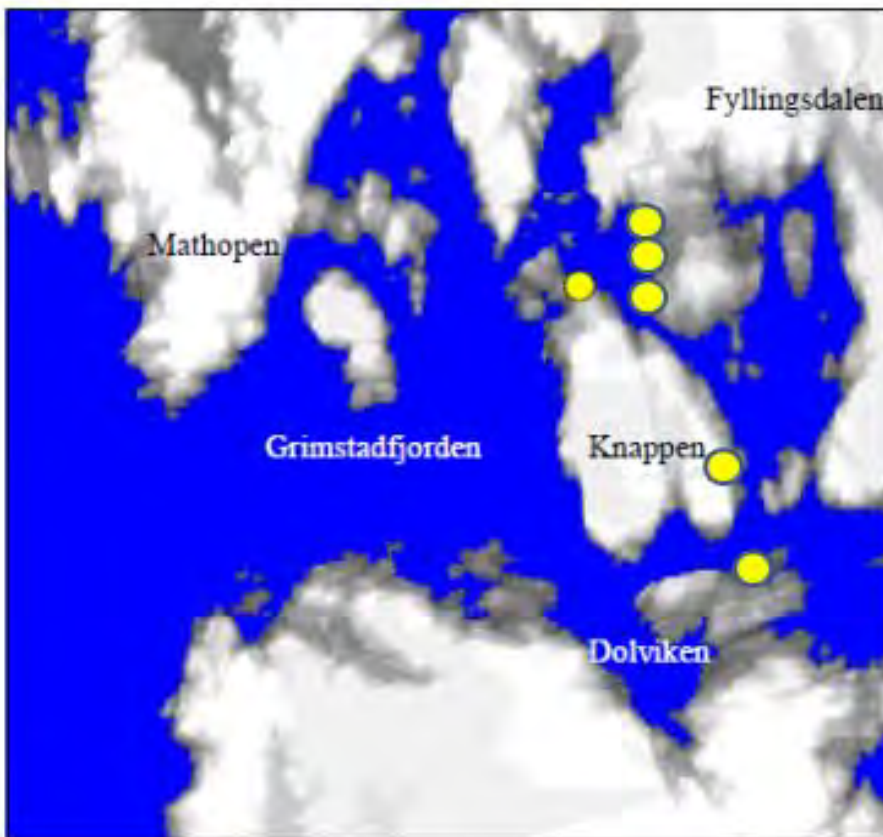
Funn av gjenstander som er eldre enn 1537, men hvor det er mangelfull informasjon om funnsted, omstendigheter og sammenhenger, kalles løsfunn. Løsfunn er vanligvis tilfeldig funnet i forbindelse med dyrking eller annen bearbeiding av jorden. Når det dreier seg om enkeltfunn hvor funnkontekst ikke er dokumentert, får funnstedet vanligvis ikke lokalitetsavgrensing og juridisk vern. Løsfunn skal likevel meldes inn til nærmeste landsdelsmuseum (jfr. Kulturminneloven § 12). Der det blir gjort løsfunn, øker sjansen for at lokaliteter kan bli påvist når det foretas systematiske arkeologiske registreringer.

Påviste arkeologiske lokaliteter datert til tidligere enn 1537 har status som automatisk fredet etter Kulturminneloven § 4.

Figur 4. Dyrket mark i Fyllingsdalen med Løvstakken i bakgrunnen. Bildet er fra i 1964 (Kilde: Bergen byleksikon.no).

De tidligste sporene etter menneskelig aktivitet i Fyllingsdalen er påvist langs breddene av Gjeddevann og Sælenvann sørvest for planområdet. Her ligger flere funnrrike boplasser fra siste del av eldre steinalder på små flater langs vassdragene, 10-15 moh. I denne perioden var Sælenvann og Gjeddevann en del av et lagunesystem som hadde innløp i Kjerreidvika i nord og Nordåsstraumen i sør (figur 5). Boplassene langs vassdragene kan ses i sammenheng med funn fra den store og godt dokumenterte helleren på Ruskeneset ved innløpet til Nordåsvannet.

Figur 5. Kartet viser havnivået i slutten av eldre steinalder da Gjeddevann og Sælenvann var en del av en lagune. Dette gav gode vilkår for marin tilpasning og bosetning. Gule prikker viser områder hvor det er påvist arkeologiske lokaliteter (Illustrasjon: Byantikvaren 2015).

I de sentrale områdene av Fyllingsdalen er det så langt ikke påvist arkeologiske lokaliteter, kun enkelte løsfunn. Dette avspeiler ikke nødvendigvis at området historisk har vært lite attraktivt, men snarere at det i liten grad ble utført systematiske søk etter fornminner i forbindelse med den kraftige urbaniseringen av dalen som tok til på 1960 tallet. Selv om det finnes enkelte unntak, er undergrunnen i store deler av planområdet

forstyrret av utbyggingsaktivitet. Potensiale for funn av sammenhengende arkeologiske lokaliteter innenfor plangrensen vurderes derfor som begrenset.

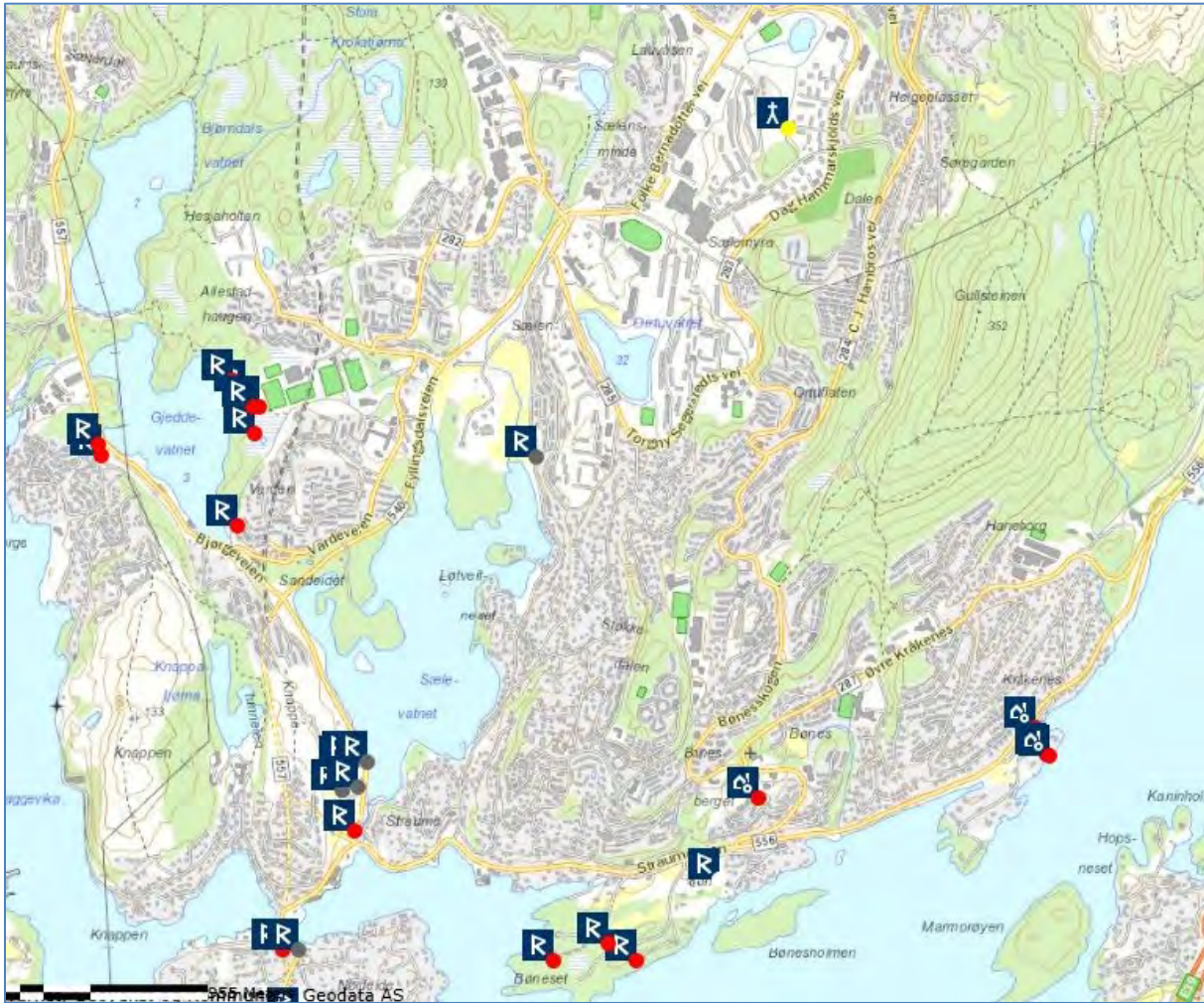
Det er imidlertid tidligere gjort flere løsfunn i og ved planområdet. En flintskive (B10333¹) fra steinalderen ble funnet under veiarbeid på Sæleide (Gnr 22 ,bnr. 6) og på Nedre Fyllingen (Gnr 23) beretter Bergen museum (Nicolaysen) at det i 1848 ble levert inn: *"et spyd med træskaft og et sverd med haandtag af hjortehorn"*. Funnet skal være gjort i en gravhaug. Det er også funnet en bredegget flintøks (figur 6, B11094) ved minkfarmen på Nedre Løvås (Gnr 23, bnr. 2), og en slipt steinartsøks (B9497) fra eldre steinalder like ved en nausttuft ved Sælevann, på gården Straume. Det siste funnet som er registrert i Fyllingsdalen er et fragment av en spenne (fibula) datert til eldre jernalder (Id.181008², pers. med Øystein Skår, Hordaland Fylkeskommune). Funnet ble gjort med metalldetektor på dyrket mark øst for Sælehaugen i 2014, like sør for plangrensen.

Figur 6. Under grøfting ved en tidligere minkfarm på Løvåshaugen, ble det i 1957 funnet en slipt flintøks fra steinalder (Foto: Bergen museum, www.reiseveska.uib.no).

¹ Identifikasjonsnummer, Bergen museum.

² Identifikasjonsnummer i Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase.

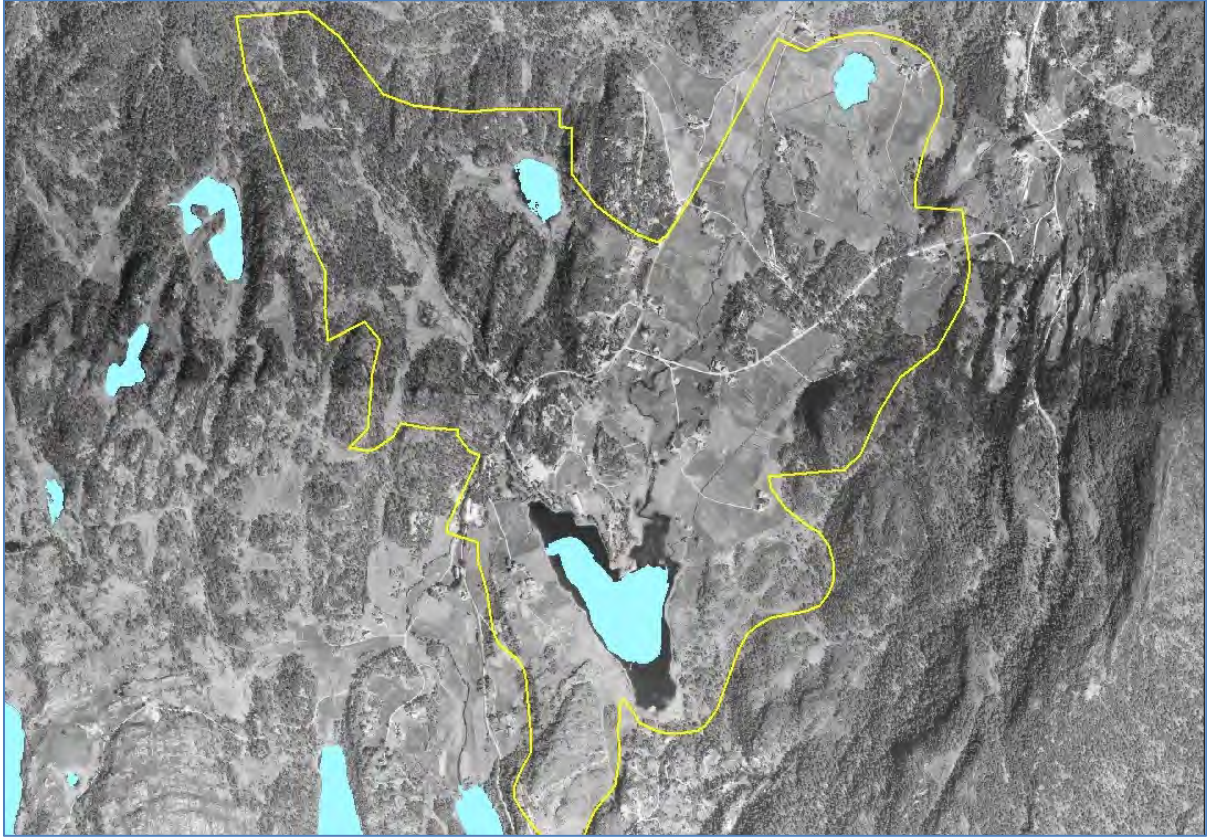

Figur 7. Rune-R markerer registrerte arkeologiske lokaliteter som er fredet etter Kulturminneloven. Ingen av lokalitetene ligger innenfor gjeldende planområde (Illustrasjon: Utsnitt fra Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase, mars 2015).

De sentrale delene av Fyllingsdalen bestod før urbaniseringen for en stor del av dyrket mark mellom skogkledde høyder og enkelte tjern (figur 8-9). Dette området har historisk hatt de beste vilkårene for gårdsdrift i dalen, selv om det er et forholdsvis tungdrevet og myrlendt jordsmonn som i mange tilfeller har krevet dreneringsinnsats. På tross av dette har næringsgrunnlaget i dalen historisk dreiet seg om jordbruk, i tillegg til at flere gårder drev produktive skogteiger på si. På Sælen ble det i 1755 oppført en egen bygdesag med vann fra Ortunvannet og på 1800-tallet ble det drevet kornmølle og stampemølle på Øvre Fyllingen gård.

Fyllingsdalen var tidligere en del av Fana kommune, med kirkested og kommunesenter på Nesttun. Dette førte til at folket i dalen måtte dra østover til Kyrkjjetangen ved Nordåsvannet, og skysses med båt for å komme til kirke og gjøre offisielle ærend. Ved

folketellingen i 1801 bodde det 119 personer i dalen mens tallet ved det neste århundreskiftet hadde steget til 301. Fyllingsdalen ble innlemmet i Bergen kommune i 1954 og ved inngangen til den store urbaniseringen av Fyllingsdalen midt på 1960-tallet, hadde innbyggertallet steget til omkring 3000. I dag bor det i underkant av 30 000 mennesker i Fyllingsdalen bydel.

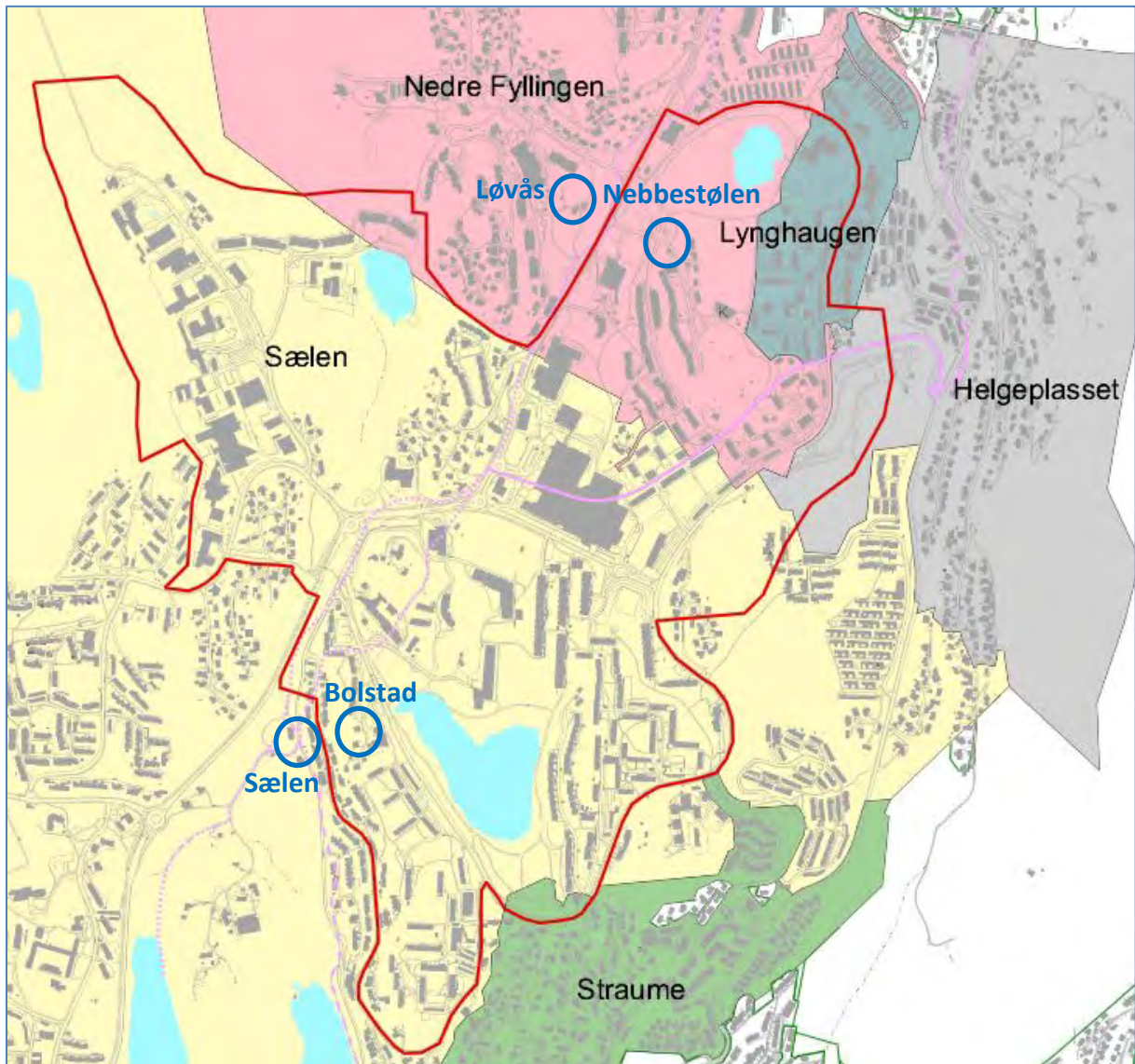
Figur 8. Før urbaniseringen tok til på 1960-tallet bestod av planområdet av dyrket mark, spredt gårdsbebyggelse og utmark. Bildet er fra i 1951 (Ortofoto, Bergen kommune).

Figur 9. Sentrale deler av Fyllingsdalen i 1937 med Sælen vann i forgrunnen. Foto mot nord (Skråfoto: Bergen kommune).

7.1 Historiske gårdsbruk i planområdet - matrikkelgårdene

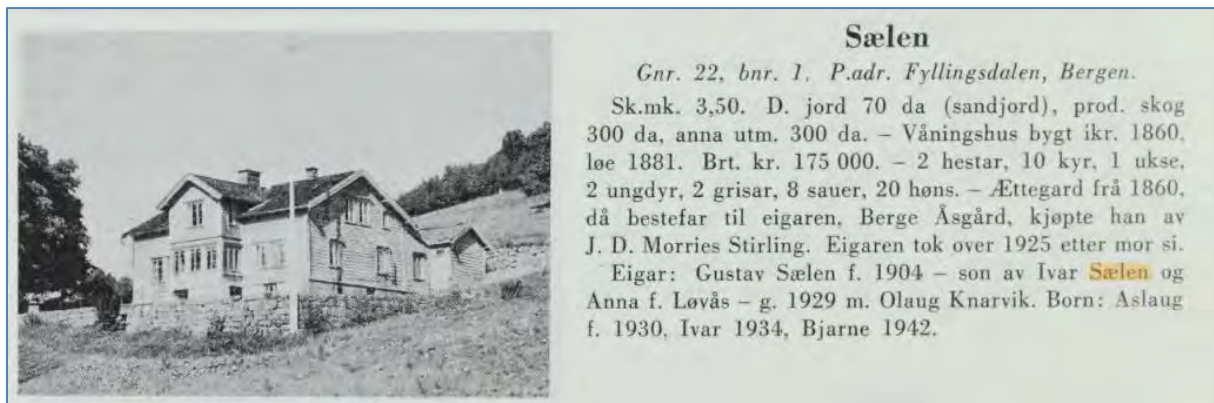
Planområdet berører fem historiske gårder; Sælen, Nedre Fyllingen, Lynghaugen, Helgeplasset og Straume (figur 10 og kartvedlegg). I denne sammenheng er en gård en geografisk enhet med et unikt gårdsnummer i matrikkelen. Matrikkelgårdene kan ha vært selvstendige gårdsbruk i senmiddelalderen og tilsvarer ofte en navnegård. Under matrikkelgårdene utviklet det seg flere underbruk med ulike bruksnummer.

Figur 10. Planområdet berører fem matrikkelgårder; Sælen, Nedre Fyllingen, Lynghaugen, Helgeplasset og Straume. Blå sirkler viser lokaliseringen til tun hvor det i dag er bevart bygninger i og like ved planområdet. Plangrensen er markert med rød linje (Kart: Bergen kommune 2015).

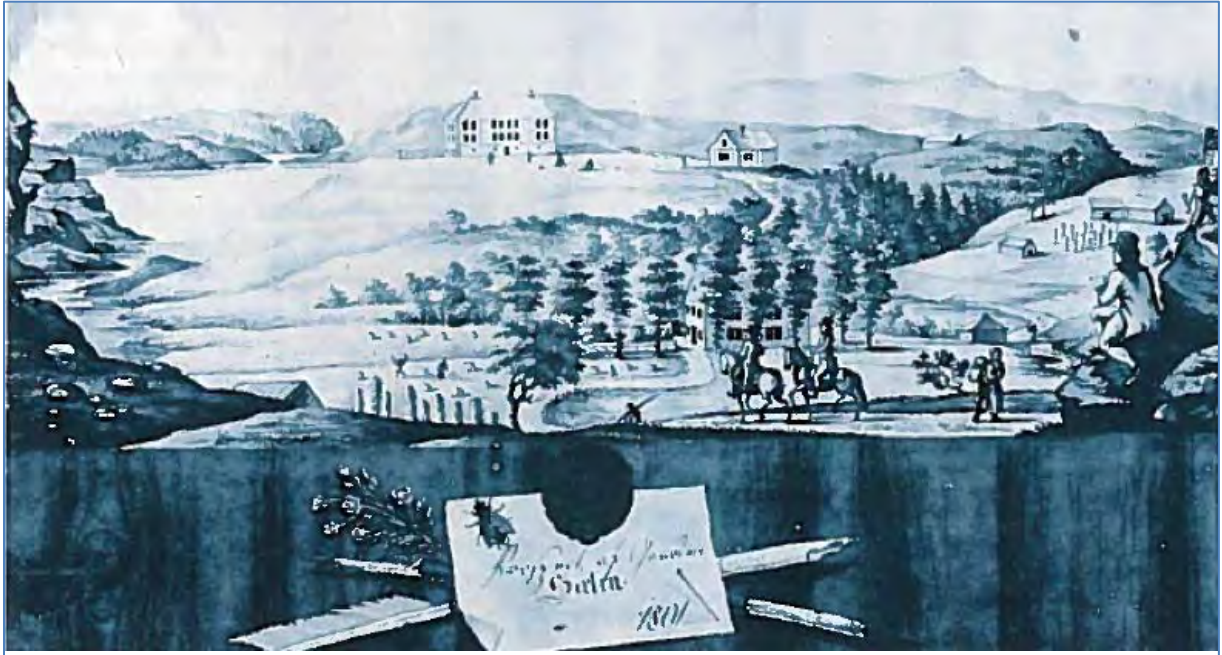
Sælen (Gnr 22)

Gården dekker store deler av planområdet. Sælen er trolig den eldste gården i Fyllingsdalen basert på gårdsgrenser, størrelsen på utmarken samt beliggenhet og ble trolig ryddet i folkevandringstid (ca. 400 e.Kr.). Gården var del av Nonneseter kloster og så gitt til Vincent Lunge i 1528. Det var så ulike eiere frem til brukerne ble selveiere i 1858. Frem til 1638 var det bare en bruker på Sælen gård. Da ble den først delt i to bruk og så skilt ut en bruker til. Fra 1650-tallet og frem til tidlig på 1700-tallet var det bare tre brukere. I 1860 var det 8 brukere på Sælen. Fra slutten av 1700-tallet ble det ryddet flere husmannsplasser, blant annet Sæleide som trolig er ryddet rundt 1840. Fra 1960 har det vært stor utbygging av Fyllingsdalen og det er således lite igjen av Sælen gård (Larsen 1984, 135-140).

Figur 11. Faksimile fra bokverket *Norske gardsbruk*, utgitt i 1964, som beskriver bruk 1 på Sælen gården (<http://www.nb.no/nbsok/nb/7edbd5e287350545b123965b4e6555ea?index=5#685>).

Både innmark og utmarken til Sælen var på 1700-tallet beskrevet som dårlig, men gården var en av de mest skogrike gårdene i området. En har kilder som viser at brukere på Sælen gård solgte tømmer så langt tilbake som tidlig på 1600-tallet. Eierne Kristian Friele bygget i 1755 en tømmer sag ved elva på Nedre Sælen. Det var i tillegg gode fiskeressurser i Sælenvatnet. Ved nyrydning og godt stell ble Sælen gård sett på som et mønsterbruk og fra slutten av 1800-tallet var det grønnsaksdyrking som var den viktigste ressursen på gården (Larsen 1984, 136-138).

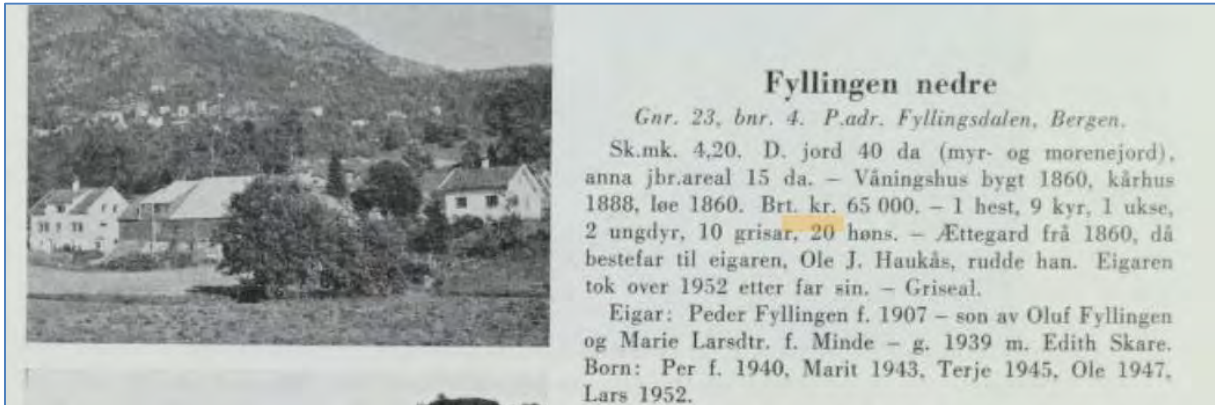

Figur 12. Sælen gård i Fyllingsdalen tegnet av Johan F. L. Dreier i 1801. Husene er i dag revet. Rester etter grunnmuren til huset i forgrunnen, oppført på slutten av 1600-tallet, er fremdeles bevart (Kilde: Gjerstad 2006:59). Rester etter parkanlegget på bildet (flere lindetrær) er trolig bevart i dag.

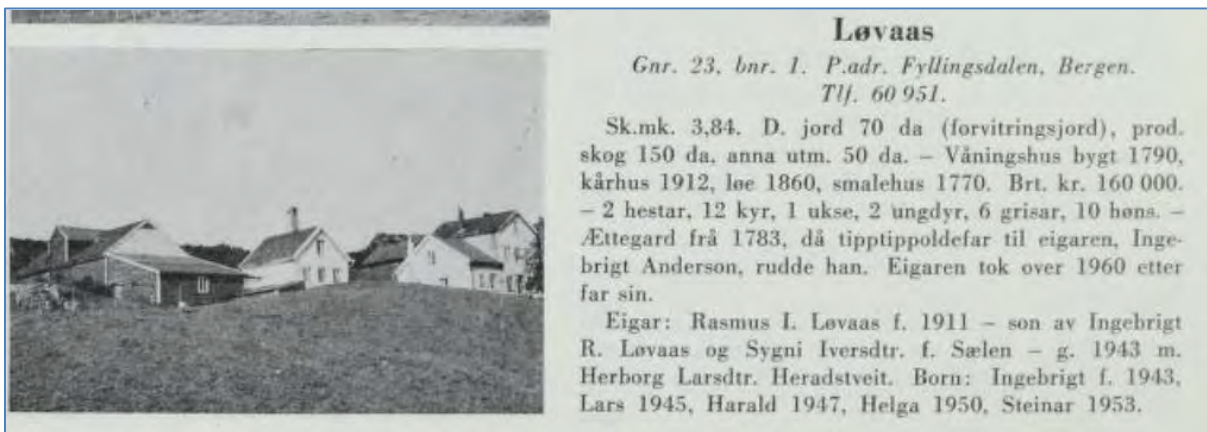
Ved utskiftingen på slutten av 1800-tallet ble blant annet de tidligere husmannsplassene Bolstad (bnr. 5) og Sælensminde (bnr. 7) skilt ut. Oppgangen i jordbruket tidlig på 1900-tallet resulterte i en videre utskifting. I 1937 ble småbruket Ortun ryddet i det som hadde vært utmarken til Bolstad gård. Tilsvarende ser en med bnr. 79 som ble ryddet i utmarken til Sælensminde i 1940.

Nedre Fyllingen (gnr. 23)

Nord i planområdet er gården Fyllingen lokalisert (figur 13-15). Gården ble antagelig skilt ut fra Sælen like etter denne ble ryddet og var ett gårdsbruk fram til 1328, da den ble delt inn i to; Nedre Fyllingen (Gnr 23) og Øvre Fyllingen (Gnr 25). I middelalderen tilhørte Fyllingen gårdene Munkeliv kloster. Etter reformasjonen ble de statlig eiendom før de i 1651 ble avhendet til private eiere. Løvås (bnr. 1) ble skilt ut fra Nedre Fyllingen i 1783, som ett av fire gårdsbruk.

Figur 13. Faksimile fra bokverket *Norske gardsbruk*, utgitt i 1964, som beskriver Nebbestølen bruket. Kårbygningen til høyre i bildet er bevart i dag (<http://www.nb.no/nbsok/nb/7edbd5e287350545b123965b4e6555ea?index=5#685>).

Figur 14 Faksimile fra bokverket *Norske gardsbruk*, utgitt i 1964, som beskriver bruk 1 på Løvås gården (<http://www.nb.no/nbsok/nb/7edbd5e287350545b123965b4e6555ea?index=5#685>).

Figur 15. Øverste ortofoto viser tun og gårdsveier på Løvås og Nebbestølen i 1951. Under, samme situasjon i 2014, med bevarte bygninger fra de opprinnelige tunstrukturene (Tilrettelagt ortofoto: Bergen kommune).

Lynghaugen (gnr.24)

Gården ble skilt ut fra Nedre Fyllingen i 1811, men bruket ble ryddet som en husmannsplass i 1787. Navnet Lynghaugen kan spores tilbake til tidlig på 1800-tallet er mest trolig relatert til at bøndene høstet lyng her. Gården ble tidligere også omtalt som Kalvatræ. Lynghaug var en liten gård, men med veldig god åkerjord og bra med skog. Det var ikke noen utskiftinger frem til at gården ble lagt ned i 1960 i forbindelse med den store utbyggingen i Fyllingsdalen. Det er ingenting igjen av gården i dag.

Helgeplassen (gnr. 26)

Dette var opprinnelig en husmannsplass under gården Nedre Fyllingen og ble ryddet rundt 1680. Gårdsbruket ble ryddet av Helge Olsen som er opphavet til navnet. I 1708 ble Helgeplassen matrikulert som egen gård. Ut på 1800-tallet ble gården delt i tre bruk, Krohnegården, Nordbø, og Søregården. En omfattende nyrydning på slutten av 1800-tallet og tidlig 1900-tall resulterte i en videre utskifting i fem nye bruk. I tillegg til nye gårdsbruk var det en del utskillingen av parseller til fritidsboliger og eneboliger tidlig på 1900-tallet. Store deler av Helgeplassen er i dag utbygget til boliger, men noe gårdsdrift er ivarettatt, dels som gartneri.

8. Ferdselsårer og kommunikasjon

Den eldste kjente ferdselsåren gjennom Fyllingsdalen er veifaret som går fra Damsgård i Laksevåg i nord, over Krohnegården, via Sælen sentralt i dalen, til Nordåsvannet via Straume i sør. Dette er den eldste kartfestede traseen i dalen og i Thales kart fra 1770-årene (Thodal, figur 16). Veifaret ble da definert som en ride- og gangvei. Senere er veien avmerket på Aad Gjelles kart fra 1813 (figur 17). Ifølge dette kartet skal faret ha gått gjennom tunet på Fyllingen gårdene.

Rektangelkartet fra 1856 (figur 18) viser at det har kommet til to nye veifar som begge ender opp på Helgeplassen, en på hver side av Storavatnet. Kartet indikerer også at veien gikk noe øst for tunene på begge Fyllingen-gårdene. På kartet er det også tegnet inn en ekstra sløyfe om tunet på Lauvås.

Figur 16: Utsnitt fra Thales kart fra 1770-årene med kommunegrense, gårder og ferdselsårer markert (Illustrasjon: Kart forfattet av Thodal, Visit, Bergen kommune).

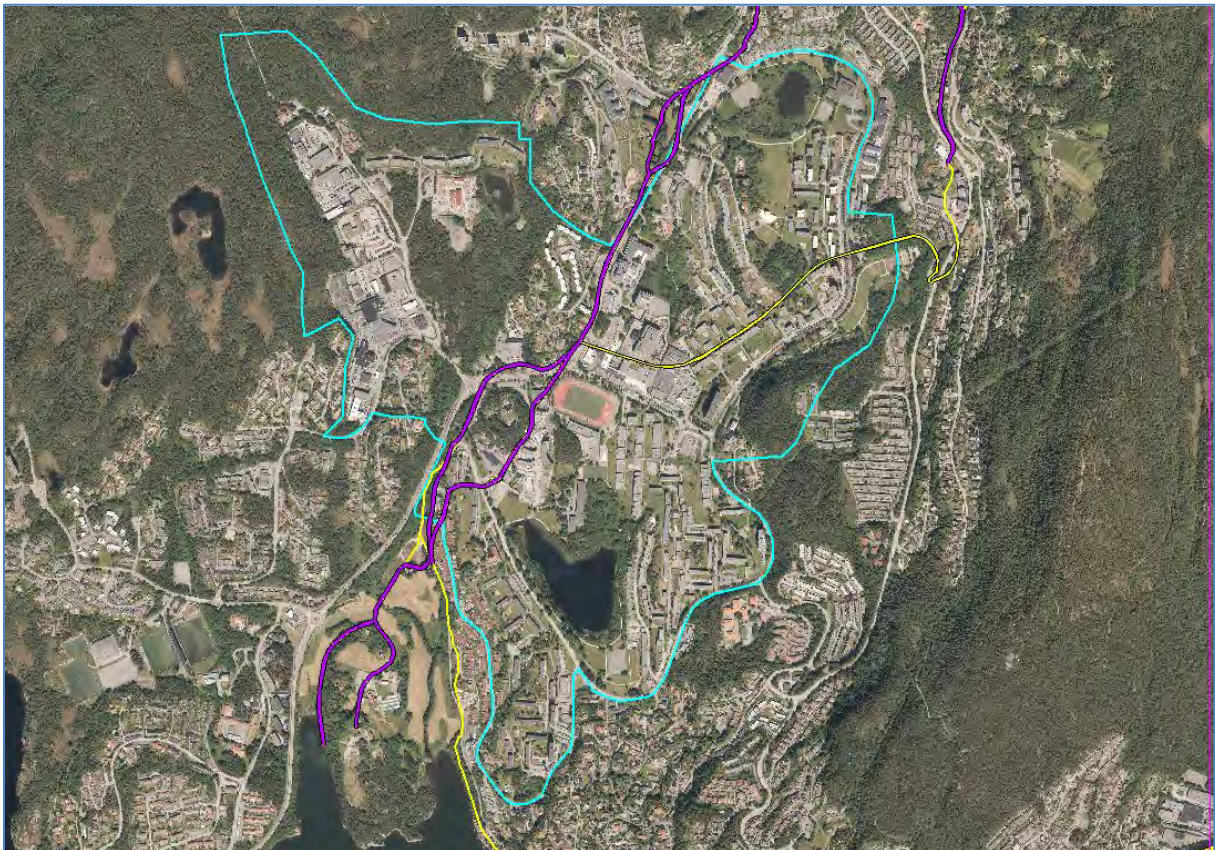

Figur 17: Utsnitt fra Aad Gjelles kart fra 1813. Veien gjennom Fyllingsdalen til Laksevåg er markert. Veifaret går via Fyllingen-gårdene og Sælen (Illustrasjon: Visit, Bergen kommune).

Figur 18: Utsnitt fra Rektangelkart fra 1856. Kartet viser hvordan ferdselsårene ble lagt langs de viktigste gårdene i Fyllingsdalen (Illustrasjon: Rektangelkart, Visit, Bergen kommune).

Midt på 1930-tallet ble det ferdigstilt en kjørbær vei på som hovedsakelig fulgte det historiske faret fra Sælen (figur 19a), nordover til Laksevåg via Krohnegården og Melkeplassen. Veien knyttet Fyllingsdalen enda tettere mot Bergen, blant annet ved opprettelsen av en fast bilrute som kjørte fra Sælen til fergebryggen på Laksevåg. I 1968 åpnet Løvstakktunnelen som reduserte reisetiden fra Fyllingsdalen til Bergen sentrum til noen få minutter.

Figur 19: Ortofoto hvor historiske veifar i Fyllingsdalen er markert. Lilla linje markerer veifar som er vernet med hensynssone i KPA, mens gul linje viser registrerte historiske veifar uten formell vernestatus. Blå linje markerer plangrensen (Tilrettelagt ortofoto, Arcview GIS, Bergen kommune 2015).

Under urbaniseringen av dalen ble et stort nettverk av veier etablert mellom borettslagene. En kuriositet er det at mange av de nye gatenavnene fikk navn etter svenske statsborgere. Ifølge Bergen Byarkiv la gatenavnsutvalget i Bergen kommune frem sin innstilling om gatenavn i Fyllingsdalen for Bystyret den 8. juni 1964. Her ble det vedtatt at større veiløp skulle oppkalles etter fremtredende svenske personligheter, som mer eller mindre har spilt en rolle for norsk politisk liv. Dermed oppnådde man at veinavnene dannet en viss større enhet, hvilket kommunikasjonsmessig ble oppfattet

som en fordel. Slik fikk gater i Fyllingsdalen navn etter Folke Bernadotte , 1895—1948, greve av Wisborg, Ture Nerman , 1886-1969, svensk journalist, politiker og forfatter, Torgny Karl Segerstedt, 1876-1945, svensk presseman og religionshistoriker, Karl Hjalmar Branting ,1860-1925, sosialdemokratisk politiker og svensk statsminister og Dag Hammarskjöld , 1905-61, svensk diplomat, sosialøkonom og politiker.

Figur 19a: Tørrmurte støttemurer langs Sæleveien, ved Sælen gård (Foto: Byantikvaren 2015).

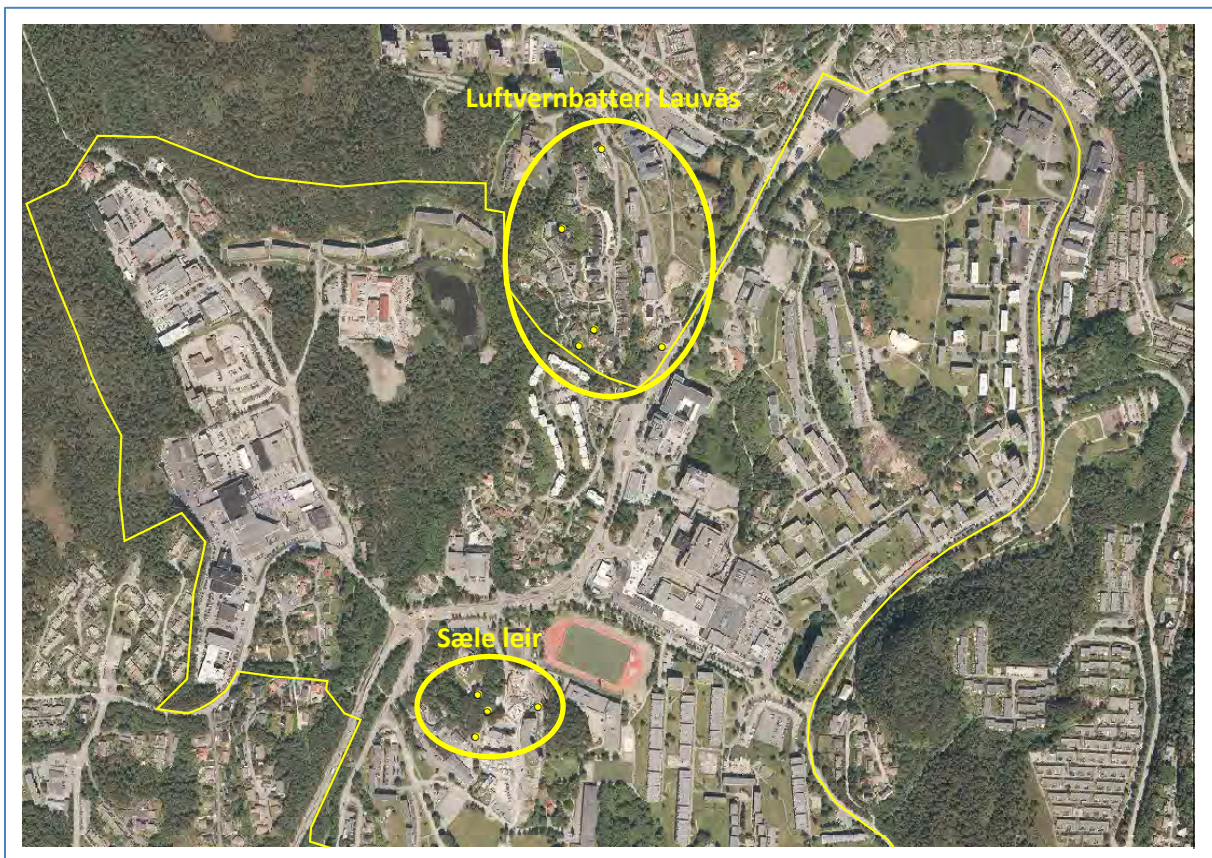
Historiske veifar utgjør viktige kvaliteter fra ulike perioder i utviklingen av ferdsel og kommunikasjon. Dette er viktige kulturminner som skal tas hensyn til i den videre utviklingen av området. Det er avsatt en ti meters hensynssone for bevaring av kulturminner og kulturmiljø langs kjente historiske veifar i Kommuneplanens arealdel (figur 19). Byantikvaren skal høres ved tiltak som berører denne hensynssonen.

9. Krigens kulturminner

Kartlegging og registrering av gjenværende krigsminner fra andre verdenskrig er viktig kildetilfang og helt sentralt for forståelsen av okkupasjonshistorien. Denne kunnskapen er avgjørende for at fortellingene fra krigen kan knyttes til konkrete kulturminner. I dag er en stor del av de fysiske sporene fjernet, truet eller ikke kjent. Krigsminner har klar verneverdi.

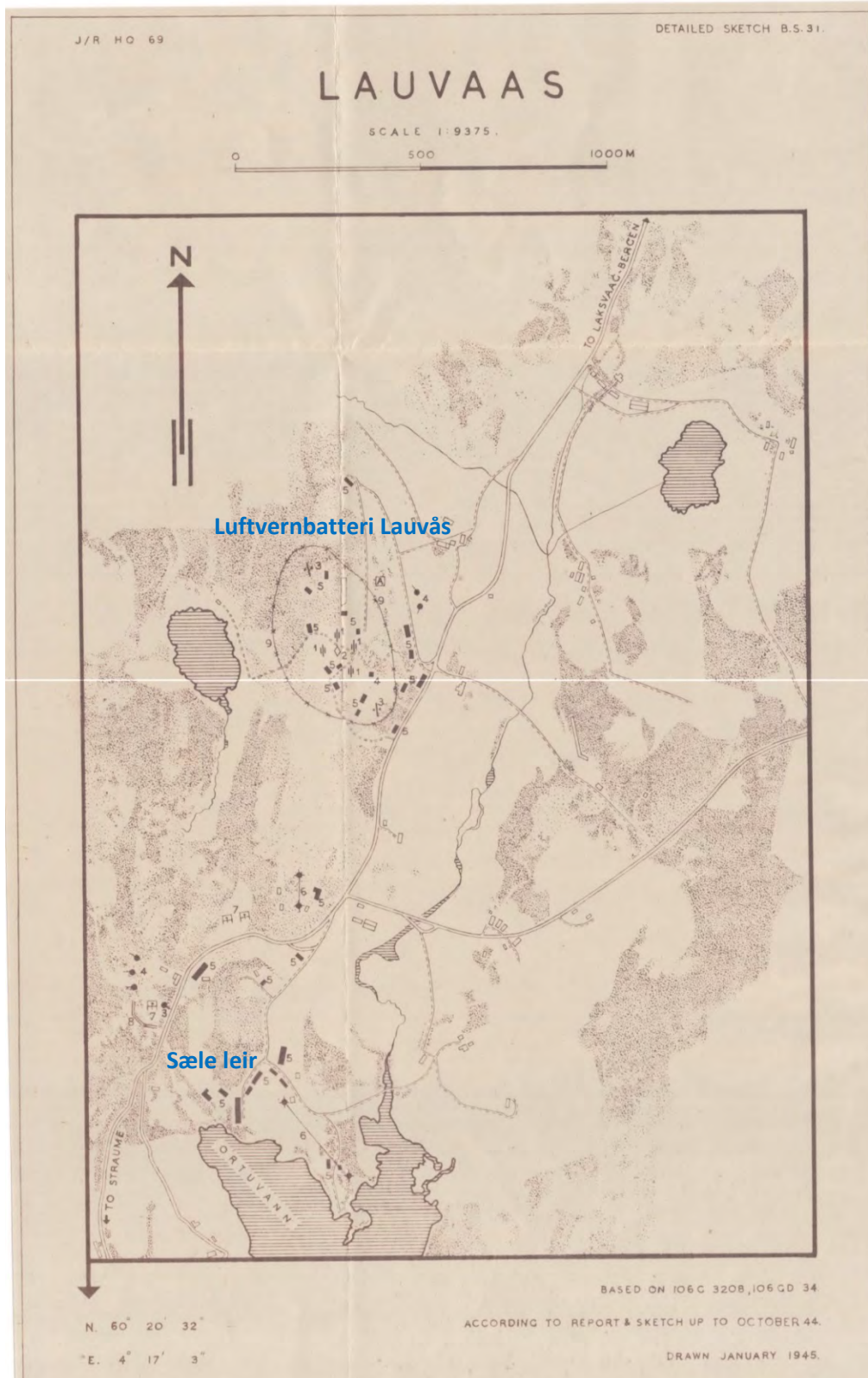
Krigsminnene i Fyllingsdalen er en del av totalforsvaret Bergen/Laksevåg. Tilsvarende anlegg fantes i en ring rundt byen og ved flyangrep hadde tyskerne et finmasket luftforsvar som fungerte effektivt i forhold til luftangrep, men kunne også brukes ved eventuelle angrep fra sjø. Anleggene i de sentrale delene av Fyllingsdalen bestod av luftvern batteri, lyskasterstilling, lyttestasjon og mannskapsleir (figur 20-21).

Mannskapsleiren var i tillegg til å inneholde mannskapene til Lyttestasjonen også mottaksleir for nye tropper til Bergensområdet. Okkupasjonsmakten var med disse anleggene sterkt til stede i Fyllingsdalen.

Figur 20. Ortofoto med enkelte krigsminner markert som prikker i henholdsvis Lauvås luftvern batteri og Sæle leir (Ortofoto, Bergen kommune 2015).

Krigsminnelokalitetene blir behandlet under overskriften «Enkeltojekt og anlegg», i henholdsvis paragraf 12.7 og 12.8, nedenfor. En stor takk til Paul Sedal som har vært en uvurderlig kilde til registreringen, og for tillatelse til bruk av bilder i privat eie.

Figur 21. Britisk etterretningskart som viser tyske installasjoner i sentrale deler av Fyllingsdalen i 1945 (Kilde: Statsarkivet i Bergen).

10. Fyllingsdalen - planhistorie

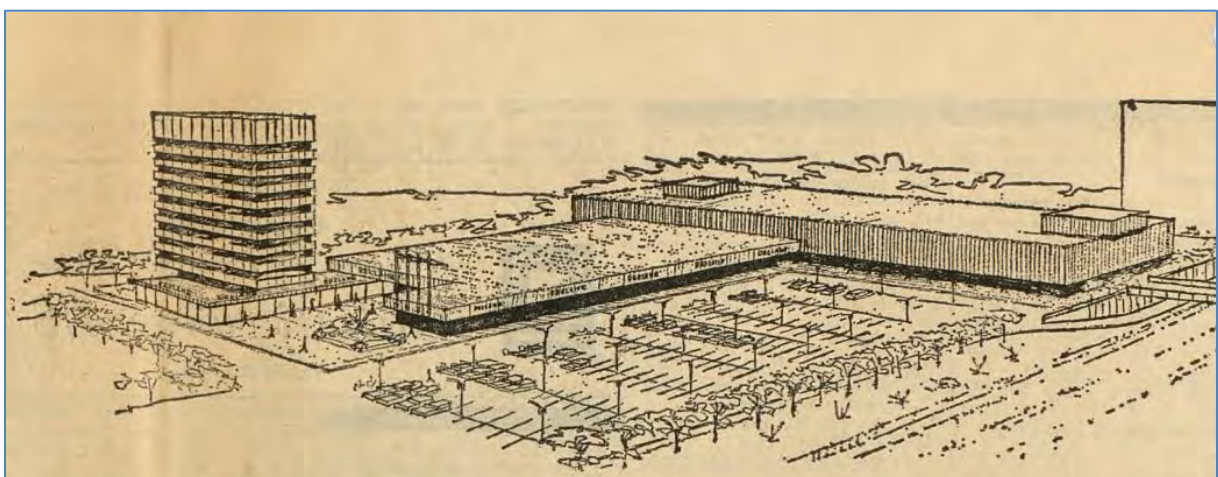
På 1950-tallet var stort sett alt ledig tomteareal i Bergen kommune utbygd. Det var stort behov for nytt boligareal for en befolkning som hadde sitt arbeid i den gamle bykommunen, men også håndverk og industri hadde behov for nyetableringer som måtte skje ved flytting fra byen. Etterspørselen etter areal for arbeidsplasser stod imidlertid ikke i forhold til etterspørselen etter boliger. Fyllingsdalen ble avsatt fra Fana kommune og innlemmet i Bergen i 1955, Bergen kommune betalte 1.5 millioner kroner for ca 13 000 dekar. Da planleggingen i Fyllingsdalen begynte, eksisterte det ingen generalplan som kunne angi hovedprinsippene for arealdisponeringen i området. Utbyggingen kom først i gang i de sørlige deler av dalen, Varden og Bjørge der flere boligfelt ble regulert i 1962. Samme år ble disposisjonsplanen for de sentrale deler av Fyllingsdalen påbegynt. Oppsummert kan en dele inn planleggingen av Fyllingsdalen i 4 faser:

Fase 1: utvikling og diskusjon av idéskisser og retningslinjer for videre planlegging.

Fase 2: disposisjonsplan for de syd-vestre deler ble utarbeidet, fremtvunget av Håkonsvernutbyggingen (grov ramme for utbygging av to boligfelt)

Fase 3: arbeidet med disposisjonsplan for de sentrale deler

Fase 4: mer detaljert arbeid med regulerings- og utbyggelsesplaner

Figur 22. Perspektivskisse av det planlagte bydelscenteret i Fyllingsdalen gjengitt i Bergens Tidende 22. februar 1969 (Arkivet etter Reguleringsvesenet, Bergen Byarkiv).

Prinsippene planen for de sentrale deler fastla for utbyggingen har fått mye å si for utformingen. Hovedvekten ble lagt på de fysiske aspekt som fordeling i terrenget av de forskjellige bebyggelsestypene, med en forholdsvis stor tetthet i en sirkel rundt senteret, det geografiske midtpunktet av dalen (figur 22). Flest mulig av beboerne skulle komme innenfor rimelig gangavstand fra senteret. Derfor ble det planlagt et gangveisystem fra de enkelte boligfelt til senteret og til skolene. Parkeringsplasser ble anlagt i utkantene av de enkelte boligområdene. Det var også et mål å få hovedveitraséen vekk fra boligbebyggelsen. Det ble lagt stor vekt på å skille ut rekreasjonsareal med henblikk på naturområdene i dalen. Det ble i samarbeid med park- og idrettsvesenet planlagt et sammenhengende system av turveier ut av boligområdene til omkringliggende friområder, koblet sammen med idretts- og lekeplasser mellom boligområdene.

Figur 23. Bydelscenteret i Fyllingsdalen i dag med Oasen kjøpesenter og Løvstakken i bakgrunnen (Foto: Byantikvaren 2015).

Planleggingen på regulerings- og bebyggelsesplannivået ble dels utført parallelt med disposisjonsplanen og dels etter den var ferdig, men med utgangspunkt i den. Boligbyggelagene kom inn som byggherrer i tillegg til private arkitektfirmaer. I mange tilfeller fikk samme firma først i oppdrag å utarbeide reguleringsplan i samarbeid med byplankontoret, og senere ble det engasjert av boligbyggelaget for å utarbeide bebyggelsesplaner. Dette medførte at arkitektene kjente til problemstillingene gjennom arbeidet med reguleringsplanene, fikk god kjennskap til byplankontoret sine synspunkt og kunne videre integrere dette i bebyggelsesplanene.

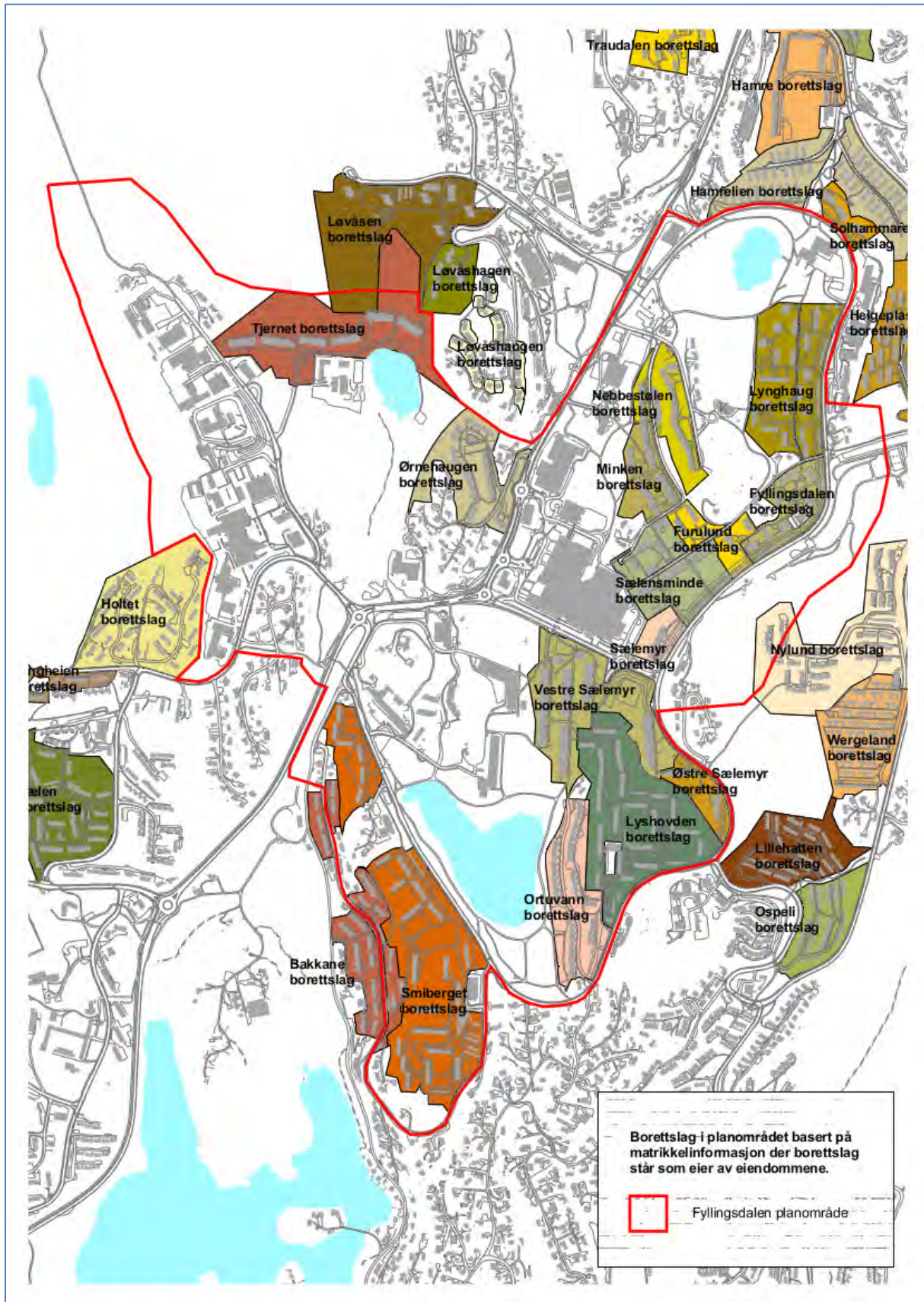
11. Bebyggelsesstruktur

Gården Sælen hadde store produktive skogteiger, i dag er mye av det tidligere skogsarealet blitt boligområder som f.eks Varden, Myrholtet, Hesjaholtet, Lyshovden og Ortugrenda (se kartvedlegg bakerst i rapporten for illustrasjon av tidsperioder og bygningsstruktur).

Med små unntak ble utbyggingen av Fyllingsdalen foretatt i regi av boligkooperasjonen ved BOB og Vestbo, det sies at de delte dalføret mellom seg ved Hjalmar Brantingsvei. BOB på sørsiden og Vestbo i nord og i øst.

Innenfor planområdet har vi omtalt 15 borettslag (figur 24):

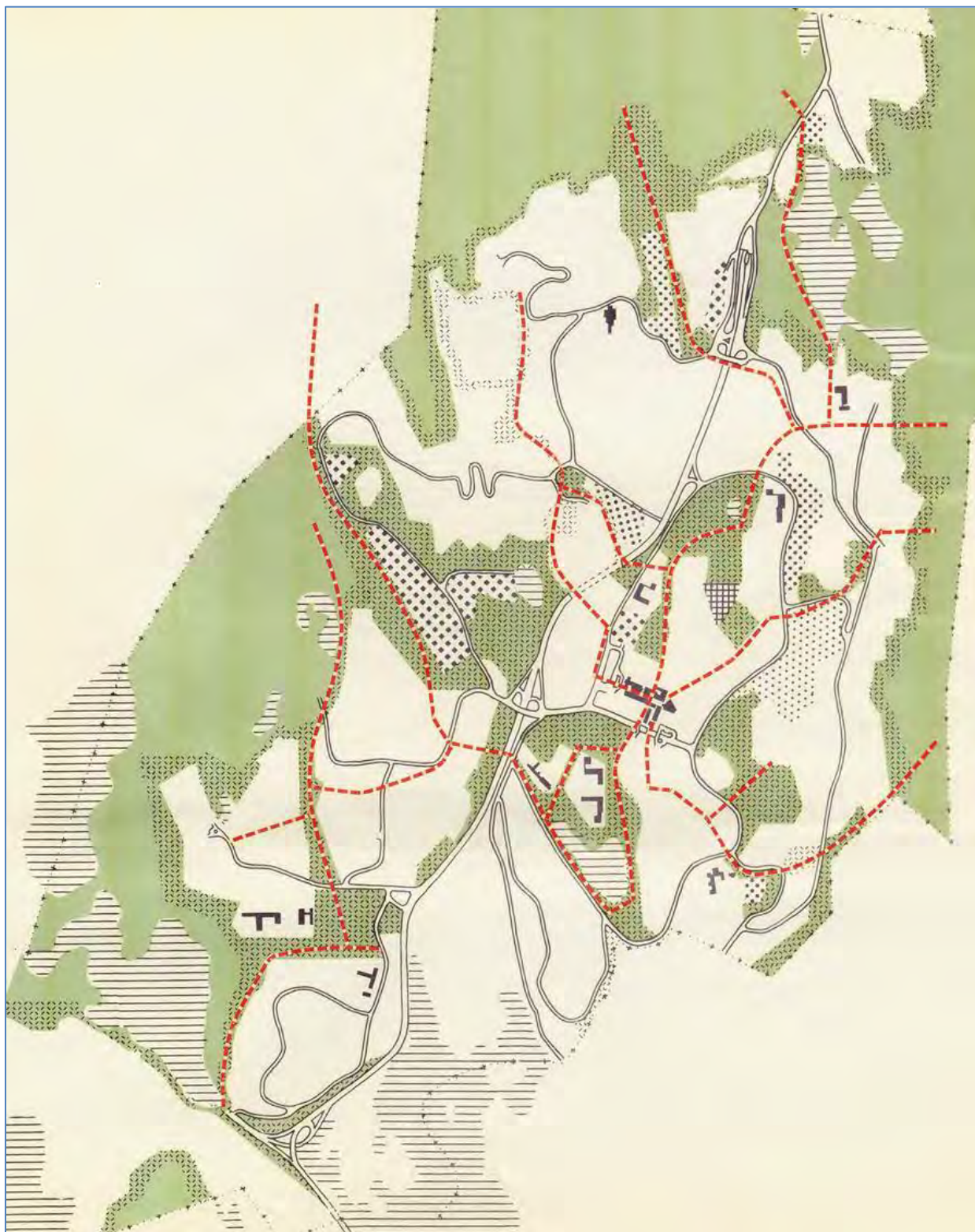
• Smiberget borettslag	etablert 1965	Molfrid og Jo Svenningsson
• Bakkane borettslag	etablert 1967	Molfrid og Jo Svenningsson
• Ortuvann borettslag	etablert 1967	Aall og Løkeland
• Lyshovden borettslag	etablert 1967	Aall og Løkeland
• Sælemyr borettslag	etablert i 1968	Molfrid og Jo Svenningsson
• Østre Sælemyr borettslag
Andersen, Kjell H. Irgens	etablert 1962	Peter Andersen, Johan L.
• Vestre Sælemyr borettslag	etablert 1972	Halfdan B. Grieg's arkitektkontor
• Sælensminde borettslag	etablert 1968	Eyvind Retzius og Svein Bjoland
• Furulund borettslag	etablert 1972	Eyvind Retzius og Svein Bjoland
• Fyllingsdalen borettslag	etablert 1968	Eyvind Retzius og Svein Bjoland
• Minken borettslag	etablert 1973	Molfrid og Jo Svenningsson
• Lynghaug borettslag
Rasmussen, Paul Berg	etablert 1967	Gunnar Krohn, E. Hartvig
• Nebbestølen borettslag	etablert 1969	Eyvind Retzius og Svein Bjoland
• Ørnehaugen borettslag
Andersen, Kjell H. Irgens	etablert 1970	Peter Andersen, Johan L.
• Tjernet borettslag	etablert 1976	Erik Dogger

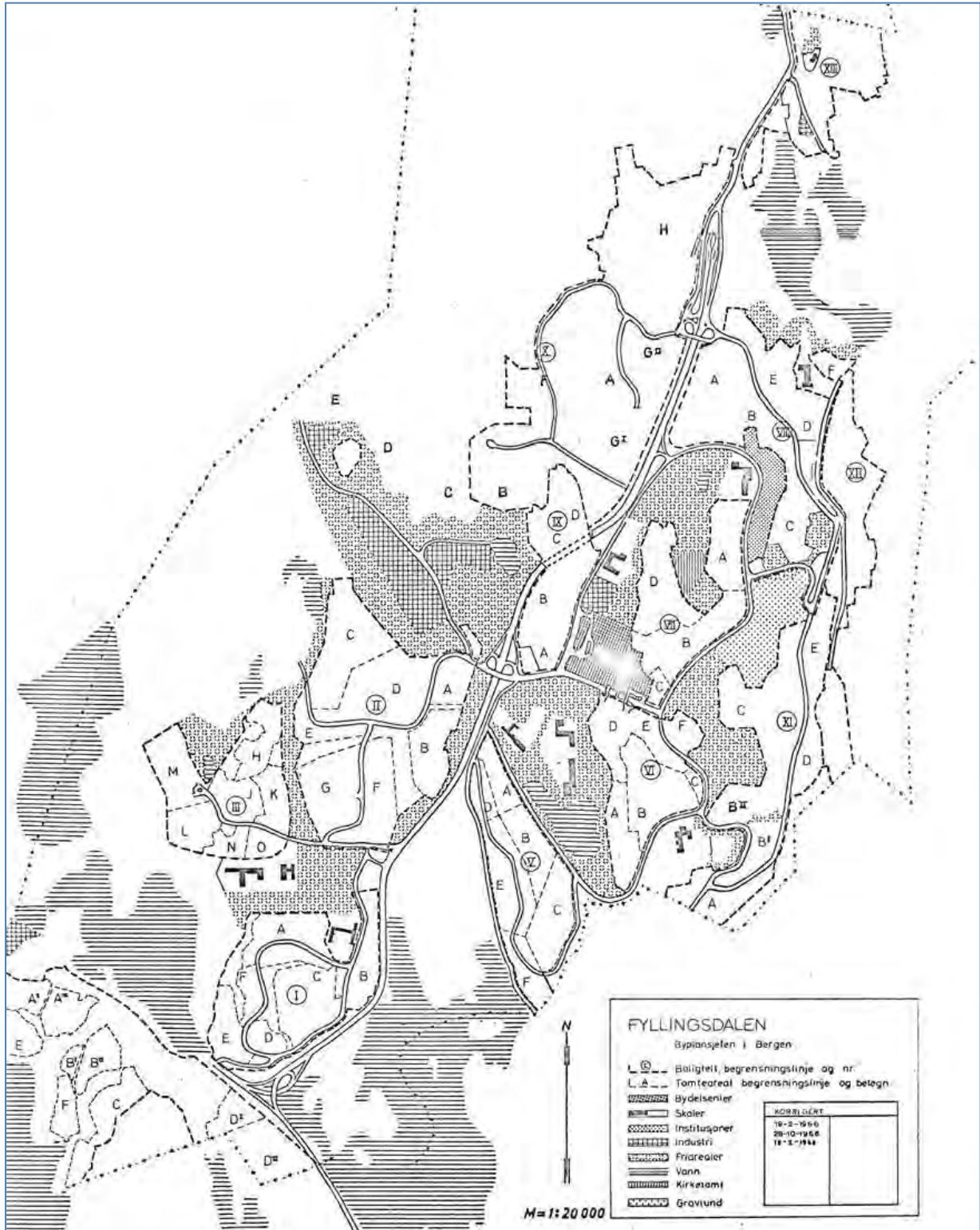
Figur 24. Kart som viser borettslag i Fyllingsdalen i og omkring plangrensen (Kart: Byantikvaren 2015).

Smiberget borettslag var det første som ble bygget, i 1964. Det er et stort borettslag med 567 leiligheter fordelt på 2 høyblokker og 24 lavblokker. Arkitektene som tegnet det var Målfrid og Jo Svenningsson. De var pionerer i blokkarkitekturen etter krigen, sammen med parhestene Harald Hjermann Løkeland og Jørgen Wright Aall. De var flinke til å levere og tilpasse seg samfunnets behov. Blokkene på Mannsverk, Landåstorget, i Fyllingsdalen og Helleveien er eksempel her.

Det er Vestbo og BOB som har stått for utbyggingen, og det er stort sett de samme arkitektene som går igjen. Bebyggelsen er av ulik karakter, lavblokker på 4 etasjer, rekkehus og noen høyblokker. Størstedelen av planområdet er regulert i perioden 1960-1970, bebyggelsen kom som regel til et par år etter.

Figur 25. Friområder og gangveier var sentralt i planoppsettet og slik var de tegnet inn i disposisjonsplanen fra 1962 (Kilde: Bergen kommune, Etat for plan og geodata).

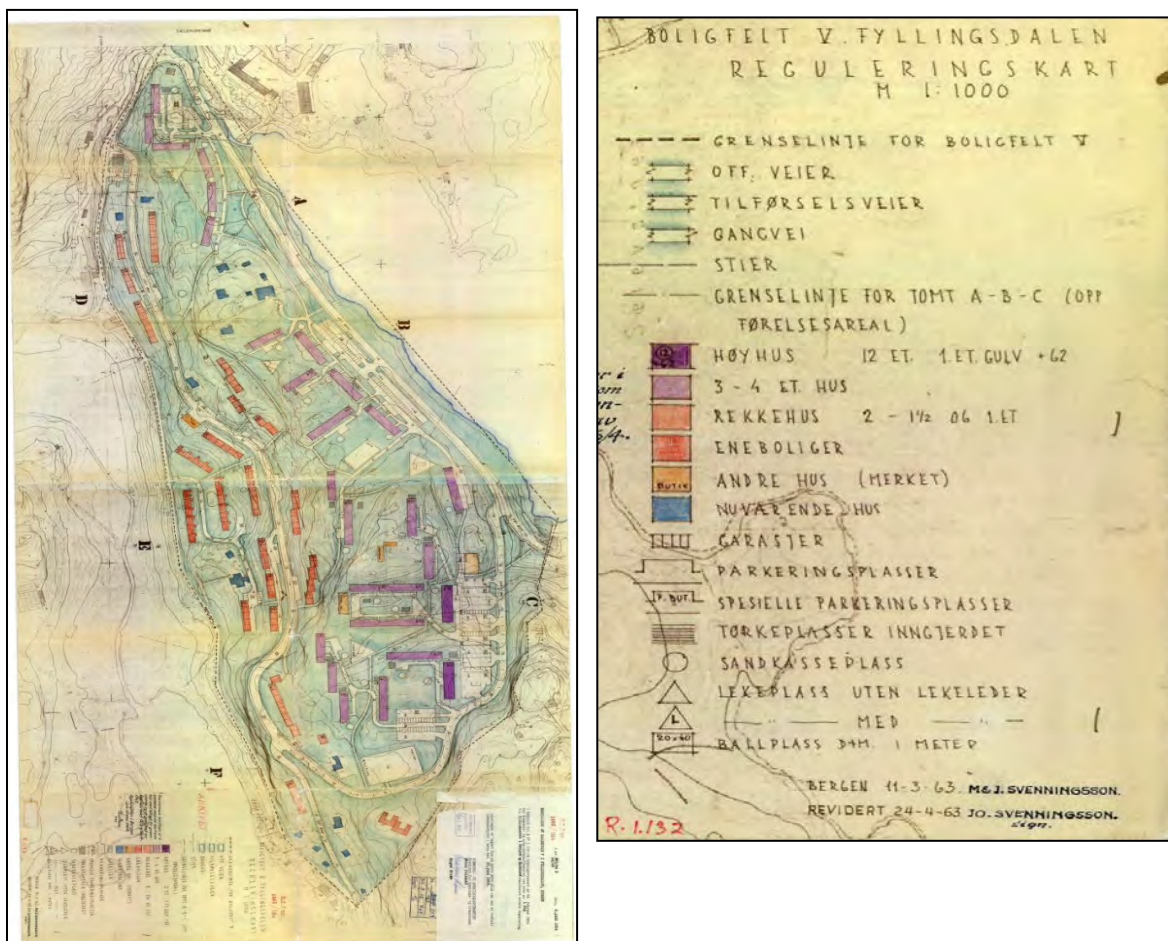

Figur 26. De ulike boligfeltene, tomtearealene er referert til med bokstaver, disse inngår også i de påfølgende reguleringsplaner (Kilde: Bergen kommune, Etat for plan og geodata.)

11.1 Borettslag

Boligfelt V

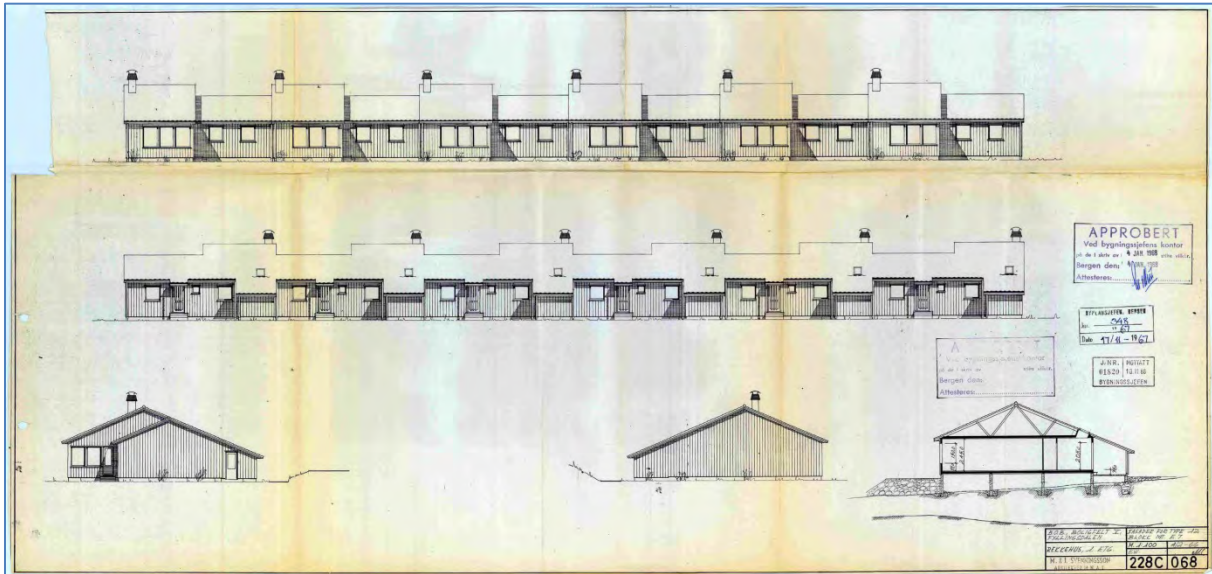
Smiberget borettslag og Bakkane borettslag er regulert i plan 11320000 Fyllingsdalen, boligfelt V (figur 27-28). Smiberget har 567 leiligheter fordelt på 2 høyblokker (figur 30-31) og 24 lavblokker (figur 32-33). Arbeidet med Smiberget innledet en ny epoke i boligbyggingen, elementstøp i systemforskalingen var tidligere utprøvd i Sverige. Bakkane borettslag består av 90 boliger i rekke på ett eller to plan (figur 29). Disse var opprinnelig tegnet uten altaner, men disse ble påbygd i 1979. Reguleringsplanen (figur 27) ble utarbeidet av Molfrid og Jo Svenningsson og det var de samme som tegnet begge borettslagene. Dette er kanskje grunnen til at den planlagte bebyggelsen stemmer veldig godt overens med det som faktisk ble bygd. I rekkehusområdet er det endret litt på plasseringen i forhold til det som var planlagt, og det er to av rekkene som ikke ble utbygd etter planen. Lavblokkene følger planen nokså nøyaktig, noen er forskjøvet litt i forhold til opprinnelig plassering i planen.

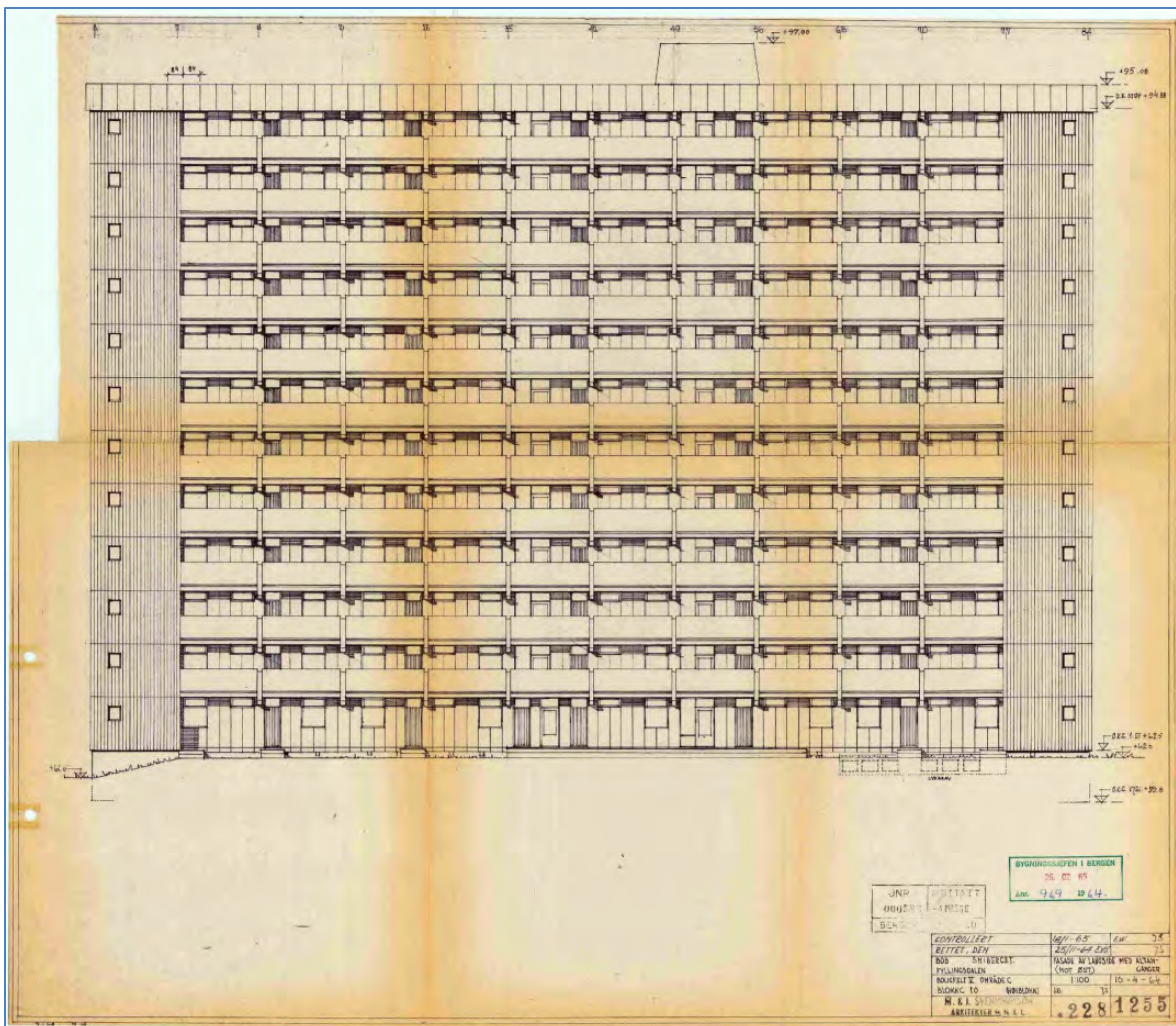
Figur 27. Plan 11320000 Fyllingsdalen, boligfelt V (Faksimile av originaltegninger, Bergen kommune, Etat for plan og geodata).

Figur 28. Bakkane borettslag til venstre, lav- og høyblokkene til Smiberget til høyre (Ortofoto, Bergen kommune).

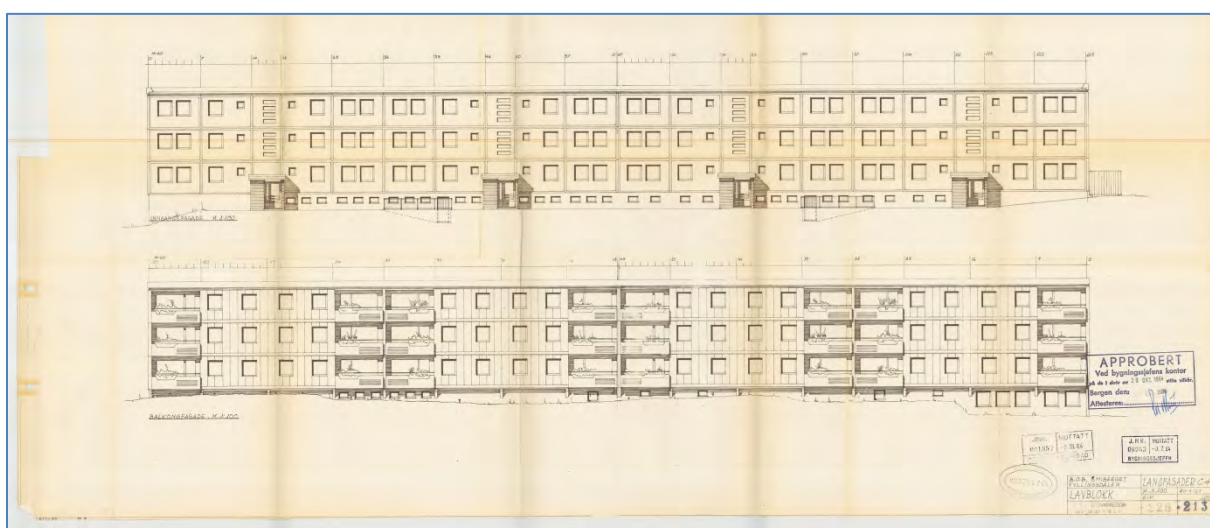
Figur 29. Tegning av bebyggelsen i Bakkane borettslag (Braarkiv, Bergen kommune).

Figur 30. Arkitekttegning av en av høyblokkene i Smiberget borettslag (Braarkiv, Bergen kommune).

Figur 31. En av høyblokkene i Smiberget borettslag (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 32. Arkitekttegning av en av lavblokkene i Smiberget borettslag (Braarkiv, Bergen kommune).

Figur 33. Inngangsfasader i en av lavblokkene i Smiberget borettslag (Foto: Byantikvaren 2015).

Boligfelt VI

Borettslagene **Lyshovden, Ortuvann, Vestre- og Østre Sælemyr** er regulert i plan 11420000, Fyllingsdalen. Reguleringsplan for boligfelt VI, vedtatt 23.03.1966 (figur 34-35).

Lyshovden og Ortuvann er tegnet av arkitektene Aall og Løkeland, Vestre Sælemyr av Halfdan B. Grieg's arkitektkontor, Østre Sælemyr av Peter Andersen, Johan L. Andersen og Kjell H. Irgens.

Det er kun bebyggelsen i Ortuvann borettslag som samsvarer med reguleringsplanen for området. Grunnen til at de andre borettslagene ikke er bygd i henhold til reguleringsplanen er uviss.

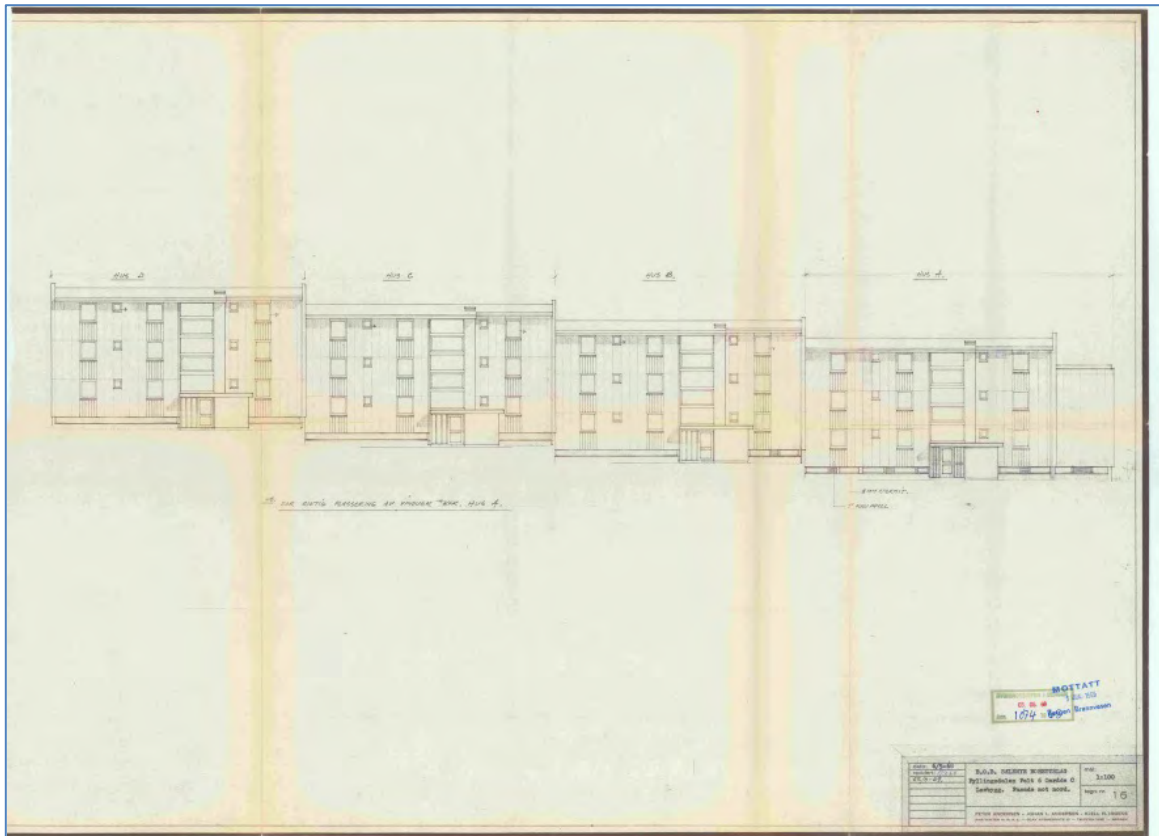

Figur 34. Opprinnelig plantegning av boligfelt VI fra 1964 (Braarkiv, Bergen kommune).

Figur 35. Bilde fra 2004 Ortuvaanet borettslag, de to fremste radene med lavblokker lengst fremme mot Ortuvaanet. Bak disse er Lyshovden borettslag (Skråfoto, Bergen kommune).

Ortuvann borettslag består av 6 lavblokker på 4 etasjer (figur 36). De fleste byggene har adresse Ortustranden og ligger på østsiden av Ortuvatnet. I 1999 fikk blokkene i borettslaget større balkonger, ellers er det få om noen endringer som er gjort siden de ble bygget.

Figur 36. Arkitekttegning av fasadene i Ortuvann borettslag (Braarkiv, Bergen kommune).

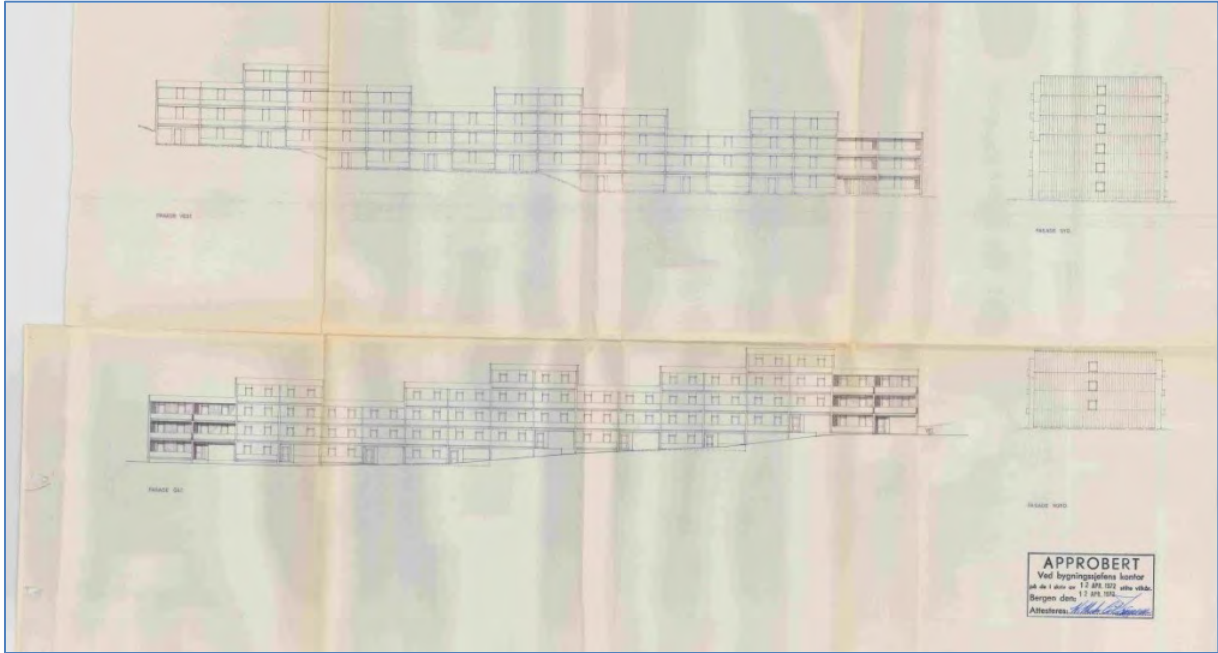
Vestre Sælemyr borettslag (figur 37-40) ble tegnet av arkitekt Halfdan B. Grieg i 1972. Borettslaget består av 7 lavblokker med til sammen 360 3- og 4-roms leiligheter. Lavblokkene er varierte i høyden, hver rekke består av moduler på 3, 4 og 5 etasjer.

Figur 37. Vestre Sælemyr borettslag (Braarkiv, Bergen kommune).

Figur 38. En av lavblokkene i Vestre Sælemyr borettslag med inngang til underjordisk parkeringshus (Braarkiv, Bergen kommune).

Figur 39. Arkitekttegning av fasadene i Vestre Sælemyr borettslag, tegnet av arkitekt Halfdan B. Grieg i 1972 (Braarkiv, Bergen kommune).

Figur 40. Vestfasaden til en av blokkene i Vestre Sælemyr borettslag (Foto: Byantikvaren 2015).

Østre Sælemyr borettslag er tegnet av Peter og Johan Andersen og Kjell H. Irgens. Borettslaget består av 93 leiligheter fordelt på en høyblokk på 12 etasjer (figur 42) og en lavblokk (figur 41).

Figur 41. Østre Sælemyr borettslag med lavblokken til venstre i bildet (Skråfoto, Bergen kommune).

Figur 42. Høyblokken i Østre Sælemyr borettslag har fått et nytt uttrykk på fasadene (Foto: Byantikvaren 2015).

Boligfelt VII

Borettslagene **Minken, Furulund, Nebbestølen, Sælensminde, Fyllingsdalen, Lynghaug** og **Sælemyr** er regulert i plan 11440000, Fyllingsdalen. Boligfelt VII vedtatt 31.03.1966 (figur 43).

Figur 43. Original plantegning fra 1966 av borettslagene Minken, Furulund, Nebbestølen, Sælensminde, Sælemyr, Fyllingsdalen og Lynghaug (Braplan, Bergen kommune).

Arkitekt for område A var Krohn & Hartvig Rasmussen, for område B var E. Retzius & S. Sjoland og for område C og D var det arkitektene Molfrid og Jo Svenningsson som var ansvarlig.

Minken borettslag

Tegnet av Molfrid og Jo Svenningsson, Prosjekteringen tok til i 1965, men på grunn av at eiendomsforholdene for minkfarmen som låg på arealet som skulle utbygges ble det en noe senere oppstart av byggetrinn 2 i borettslaget. Ferdigattest ble utstedt i 1972. Dels på grunn av dette, men også at grunnarbeidene ble dyrere enn først antatt gjorde dette at det ikke var mulig å få husbanklån. Det ble derfor sendt søknad om ekstra etasje samt en ny blokk på området for å få «ned» kostnadene. Utfra plankartet ser det ut til at dette ble vedtatt.

I 1992 ble det skiftet fasadeplater, etterisolert og foretatt utvidelse av altaner (figur 44-45).

Figur 44. Fasader mot øst og uteområde i Minken borettslag (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 45. Balkongfasaden i Minken borettslag har, som så mange av blokkene i Fyllingsdalen, fått et nytt uttrykk de senere årene (Foto: Byantikvaren 2015).

Nebbestølen borettslag

Tegnet av Molfrid og Jo Svenningsson. Nebbestølen ligger i direkte tilknytning til Minken borettslag med store grøntareal på begge sider (figur 46-47). Fyllingsdalen kirke ligger like vest for borettslagene og Løvås skole i øst.

Nebbestølen borettslag gjennomførte også en rehabilitering på begynnelsen av 1990-tallet, da ble fasadeplater og vinduer skiftet og balkongene utvidet.

Figur 46. Nebbestølen borettslag midt i bildet, Minken borettslag til høyre (Skråfoto, Bergen kommune).

Figur 47. Boligblokker og uteområde i Nebbestølen borettslag. Lavblokkene ligger fint tilpasset i terrenget (Foto: Byantikvaren 2015).

Furulund borettslag og Fyllingsdalen borettslag

Begge borettslagene (figur 48) er tegnet av Eyvind Retzius og Svein Bjoland. Furulund borettslag består av 5 lavblokker på 4 etasjer (figur 49). Fyllingsdalen borettslag er vesentlig større med to høyblokker på 13 og 14 etasjer (figur 50) samt 5 lavblokker på 4 etasjer. Begge borettslagene har på 1990-tallet utvidet balkongene og fått nye fasadeplater.

Figur 48. Fyllingsdalen borettslag til høyre i bildet, Furulund til venstre. I bakgrunnen Fyllingsdalen kirke. (Skråfoto, Bergen kommune).

Figur 49. Lavblokk i Furulund borettslag (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 50. Høyblokkene i Fyllingsdalen borettslag (Foto: Byantikvaren 2015).

Lynghaug borettslag

Arkitektene Krohn & Hartvig Rasmussen (KHR arkitekter) fra København tegnet byggene, 19 blokker med til sammen 263 leiligheter (figur 51-52). Blokkene stod ferdige i 1966. I begynnelsen av 1960-årene var disse arkitektene blant de fremste som innså at det var behov for fornyelse og nytenkning i dansk arkitektur. Det resulterte i en lang rekke oppdrag både i Danmark og andre land.

I 1960 vant de den nordiske konkurransen om utbyggingen av sentralblokken på Haukeland sykehus som stod ferdig i 1980.

Figur 51. Lynghaug borettslag med Fyllingsdalen kirke til venstre. Nord for borettslaget ligger Lyngatjørna med Hamrelien borettslag i bakkant (Skråfoto, Bergen kommune).

Figur 52. Fasader i en av lavblokkene i Lynghaug borettslag (Skråfoto, Bergen kommune).

Figur 53. Sælensminde borettslag ble oppført i 1969-1971 med lavblokker på 4 og fem etasjer. I reguleringsplanen er dette angitt som område B, tegnet av Retzius og Bjoland. (Skråfoto, Bergen kommune).

Figur 54. Gavlvegg i en av lavblokkene i Sælensminde borettslag (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 55. Høyblokken i Sælemyr borettslag (Foto: Byantikvaren 2015).

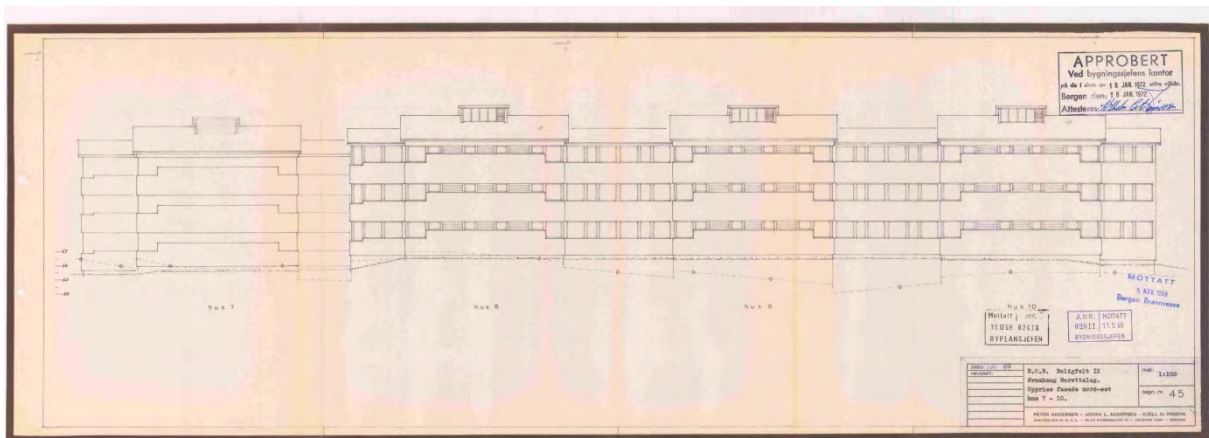
Boligfelt IX

Borettslagene **Ørnehaugen** og **Tjernet** er regulert i plan 11750000 (tomteområde B), som er stadfestet i 1970 og i plan 3930100 stadfestet i 1975.

Førstnevnte plan omfatter også Lauvåsen borettslag som ikke inngår i dette kulturminnegrunnlaget. Det var arkitektene Krohn & Rasmussen som i samarbeid med byplankontoret utarbeidet reguleringsplanen. Bebyggelsen er ikke nøyaktig i samsvar med reguleringsplanen, grunnen til dette er at det kom mange merknader (skrivelser) til høringen av planen som gjaldt veier, terrengforhold og grunneiere som hadde ulike interesser knyttet til planområdet (Innstilling om reguleringsplan for boligfelt IX Fyllingsdalen, Nr 109-1967).

Ørnehaugen borettslag

Borettslaget (figur 56-58) består av lavblokker tegnet av Peter Andersen, Johan L. Andersen og Kjell H. Irgens. Lavblokkene var ferdig i 1971/1972.

Figur 56. Arkitekttegning av lavblokk i Ørnehaugen borettslag tegnet av arkitektene Peter Andersen, Johan L. Andersen og Kjell H. Irgens. (Braarkiv, Bergen kommune).

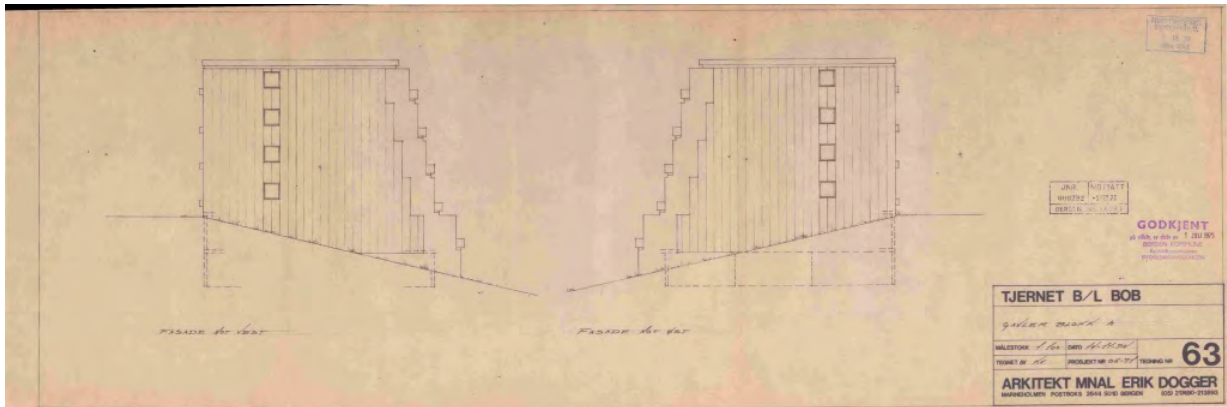
Figur 57. Ørnehaugen borettslag med Lauvåstjernet i bakgrunnen (Skråfoto, Bergen kommune).

Figur 58. Detaljbilde fra Ørnehaugen borettslag (Foto: Byantikvaren 2015).

Tjernet borettslag

Borettslaget består av 6 terrasseblokker på 5 og 6 etasjer og er tegnet av arkitekt Erik Dogger i 1975/1976 (figur 59-61).

Figur 59. Tegning av sidegavlene i terrasseblokker i Tjernet borettslag (Braarkiv, Bergen kommune).

Figur 60. Borettslaget ligger langs nordsiden av Lauvåstjernet. (Skråfoto, Bergen kommune).

Som bildene viser er de ulike borettslagene nokså homogene i sitt uttrykk, de fleste har 4-5 etasjer og er bygd i samme tidsperiode. De alle fleste borettslagene har gjennomgått

endringer som utskifting av vinduer, fasadeplater i tillegg til større balkonger enn det de opprinnelig hadde. Det som er typisk for alle borettslagene er at plasseringen av bebyggelsen er nøye planlagt, det er tydelig at tilgang på sol og grøntområder har vært et overordnet prinsipp i utbyggingen. Det er lagt til rette for møteplasser i form av tilgang til lekeområder og grønne områder og nærhet til friluftsområder. Det er ikke for ingenting at Fyllingsdalen blir kalt for den grønne dalen.

Figur 61. Balkongfasader i borettslaget Tjernet (Foto: Bergen kommune 2015).

11.2 Eneboliger

Selv om det er borettslagene som dominerer boligbebyggelsen i Fyllingsdalen er det også små enklaver av eneboliger innenfor planområdet. Disse fører til at det blir en variasjon som «demmer» opp mot den ellers dominerende lavblokkbebyggelsen.

Etter utskiftningene på slutten av 1880-tallet og etableringen av flere gårdsbruk på tidligere husmannsplasser, ble det etter hvert også bygget spredte bolighus. Disse ble i hovedsak lagt i utmarksområdene eller i tilknytning til de etablerte gårdstunene. Fra tidlig på 1900-tallet ble det utskilt eiendommer til fritidsboliger, dette er først og fremst innenfor gårdene Sælen og Helgeplasset. En del av disse er senere blitt endret til eneboliger. Den spredte boligbyggingen som en ser i starten av 1900-tallet er også innenfor gårdene Sælen og Helgeplasset. Enkelte av de eldste bolighusene som i dag står igjen er rester etter tidligere gårdsbruk. Midt i et boligfelt ved Folke Bernadottesvei står våningshuset igjen av et lite småbruk og gartneri som ble skilt ut fra Sælensminde i 1947, Folke Bernadottesvei 2 (figur 62-63). Dette var Einar Sælensminde gartneri. Bolighuset er fra slutten av 1940-årene og bygget ved etableringen av bruket. Et annet eksempel er våningshuset på småbruket som er omtalt som Ortun gård. Bruket ble skilt ut fra Bolstad gård i 1938. Det er litt usikkert hvilke datering dette huset har, men trolig en gang i 1950-årene. Flyfoto fra 1961 viser det bygget som står i dag. Det ble noe endret ved en påbygging i bakkant i 1981, men har bevart sitt opprinnelige uttrykk (gnr/bnr: 22/36) (figur 64-65).

Figur 62. Einar Sælensminde gartneri etablert i 1947 (Skråfoto, Bergen kommune).

Figur 63. Det som er igjen av dette småbruket i dag (Skråfoto, Bergen kommune).

Figur 64. Ortun gård i 1961 (UBB-W-F-051674).

Figur 65. Ortun gård i dag (Foto: Byantikvaren 2015).

Boligbyggingen må sees i sammenheng med fullføringen av Ytrebygdsveien, men en tilknytning til Sælen, i 1910. Det ble da en gradvis økning i tilflyttere til Fyllingsdalen av folk som arbeidet i Laksevåg eller i Bergen. Denne boligutbyggingen ser en tydelig blant annet innenfor gården Helgeplassen (Johansen 1993, s. 548).

Fra 1950 er det en klar økning i utparselleringen av eiendommer til boligbygging. Dette er noe en ser på alle gårdene. Mange av boligene som ble bygget i løpet av 1950-årene er boliger med flere bo enheter, ofte tomannsboliger. Til forskjell til tidligere ser vi det er vanligere å bygge ut mindre klynger med bolighus. Et eksempel på dette er en del av utbyggingen på Ørnahaugen. Her ble det bygget flere boliger, en del tomannsboliger som er tegnet av arkitekt Helge Gjøvåg. Det er små variasjoner fra hus til hus, men de fremstår som en helhet. To av husene, Ørnahaugen 65/67 og Ørnahaugen 71/69 er lite endret (figur 66-67).

Figur 66. Tomannsbolig på Ørnahaugen, tegnet av arkitekt Helge Gjøvag i 1953 (Byggesaksarkivet).

Figur 67. Ørnahaugen 69/71, en av de best bevarte tomannsboligene på Ørnahaugen (Foto: Byantikvaren 2015).

Eneboligene gir også et bilde av sosiale ulikheter, da de spenner om enkle bolighus som har sin opprinnelse fra husmannsplasser til eneboliger tegnet av kjente arkitekter. Et

eksempel på dette er murvillaen med adresse Nedre Krohnegården 10 (tidl. Dag Hamarskjølds vei 111) som er tegnet av arkitekt Einar Oscar Schou (1877-1966) og oppført i 1946 (figur 68). Denne eiendommen var utskilt fra gården Nebbestølen (gnr/bnr 23/4) i 1942, da som et småbruk, Nydal (bnr. 8). Eneboligen er meget påkostet til å være et enkelt småbruk. I tillegg å være et småbruk ble det også etablert et maskinverksted og garasjebygget som står i dag ble bygget som del av maskinverkstedet. Ut fra byggesøknaden om en ny garasje i 1956 går det frem at det var et stort behov for dette i Fyllingsdalen da nærmeste maskinverksted var på Skjold. En annen påkostet enebolig finner vi på Nedre Krohnegården 19. Dette var del av gårdsbruket Nedre Lauvåsen (gnr/bnr 23/2). I 1939 ble dette gårdsbruket kjøpt av Johannes Øvrebø og det ble etablert en minkfarm her. Dette har trolig vært en næring med god avkastning. Carl Øvrebø, trolig sønnen til Johannes Øvrebø, fikk da bygget en ny enebolig i 1961 (Larsen 1984: 153). Dette er en stor villa tegnet av arkitekten Konow Lund (figur 69).

Figur 68. Nedre Krohnegården, enebolig tegnet av arkitekt Einar Oscar Schou (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 69. Nedre Krohnegården 19, enebolig tegnet av Konow Lund (Foto: Byantikvaren 2015).

I tilknytning til den store utbyggingen av Fyllingsdalen ble det bygget noen få eneboliger som vaktmesterboliger til de ulike skolene. Eneboligene ble da bygget samtidig med skolene og stort sett av samme arkitekt. Et eksempel på dette er vaktmesterboligen til Ortun ungdomsskole, Torgny Segerstedst veg 12 (figur 70). Det ble også bygget en del eneboliger i lommer mellom de store borettslagene og som videre fortetting i områder der det allerede var noen eneboliger. Karakteristisk er at fra 1970-årene var det mest vanlige med type-hus. Dette ser en i det lille feltet med eneboliger i Nebbeveien. Her er et av husene arkitekttegnet (Nebbeveien 10) og de resterende er typehus fra T Hus Nebbeveien 12) og Florvaag Bruk As (Nebbeveien 14, 16, og 18) (figur 71).

Figur 70. Vaktmesterbolig til Ortun ungdomsskole, Torgny Segerstedst veg 12 (foto: Byantikvaren 2015).

Figur 71. Typehus fra Florvaag Bruk As, Nebbeveien 18 (Foto: Byantikvaren 2015).

11.3 Handel og næring

Før den storstilte utbyggingen fra 1965 var Fyllingsdalen en jordbruksbygd. Tidlige spor etter næringsaktivitet er da naturligvis knyttet til jordbruket. Der det tidligere var gartneri, hønseri og minkfarm er det i all hovedsak borettslag i dag. Sælen gård var en av de mest skogrike gårdene i Fana og allerede i 1755 ble det etablert et sagbruk i elva ved Nedre Sælen. Skogen har vært en svært viktig ressurs for Sælen gård gjennom historien. Sagbruket er ute av drift i dag, men det er fremdeles rester etter sagen med betongstemme og vannturbin ved elven (figur 72). På begge sider av elven er det bevart flere typer tørrmurte steinkonstruksjoner som er historiefortellende kulturminner og miljøskapende faktorer.

Figur 72. Vannturbinen fra 1930-tallet som drev sagbruket på vestsiden av Sæleelva (Foto: Byantikvaren 2015).

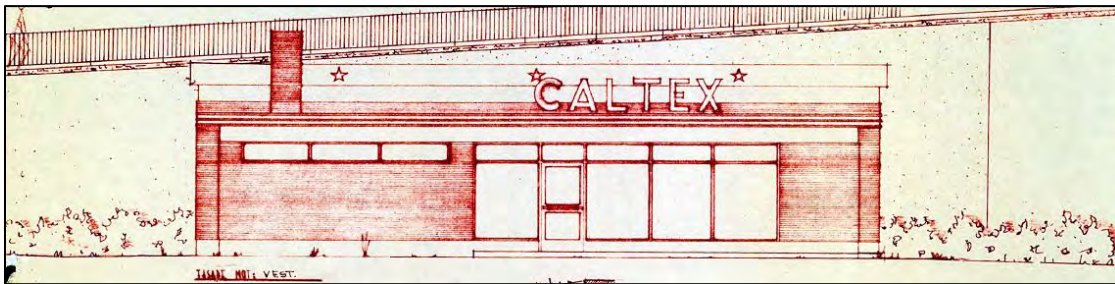
I takt med effektiviseringen av jordbruket mot slutten av 1800-tallet var det også en økende nyetablering av industrivirksomheter. Det var ingen storindustri i Fyllingsdalen, men endringene i områdene rundt fikk innvirkning her også. Det en finner i Fyllingsdalen er stort sett småindustri, delvis tilpasset det lokale markedet i Fyllingsdalen og det behov som jordbruket hadde. Fra tidlig 1900-tal kom det flere tilflyttere til Fyllingsdalen, da gjerne folk som var tilknyttet industriarbeidsplasser i Bergen eller på Laksevåg (Johansen 1993). I Fyllingsdalen ble det etter hvert etablert noe småindustri som trevarefabrikker og maskinreparatører. Det ble også etablert en landhandel i Fyllingsdalen, Tvedts landhandel, Hjalmar Brantingsvei 12 (figur 73). I dette huset har det også vært ulike typer næringsaktivitet som tekstilrenseri og byggevareforhandler.

Figur 73. Bilde fra 1964 som viser Tvedts Landhandel til venstre i bildet, Fyllingsdalen Ungdomshus og Sælensminde gartneri (UBB-W-F-146663).

I forbindelse med den store utbyggingen av Fyllingsdalen ble det utredet hvilke behov det var for arealer avsatt til industri og hvor disse i så fall skulle lokaliseres. Til tross for at Generalplankontoret forsøkte å kartlegge dette behovet viste det seg vanskelig og få

et sikkert bilde av et fremtidig behov. Spelhaugen ble avsatt til industri. Her er det i dag stort sett kontor- og administrasjonsbygg bygget (Thuen, 1971). Den store boligutbyggingen i Fyllingsdalen var på mange måter med på å opprettholde småindustriutviklingen. Samtidig med den omfattende boligutbyggingen ble det slutt på reguleringen av import og salg av biler og det var en økende privatbilisme (Johansen 1993: 323). I 1967 ble det bygget en bensinstasjon i Sælenveien 153 for å møte det økende behovet for tilgang på bensin i Fyllingsdalen (figur 74-75).

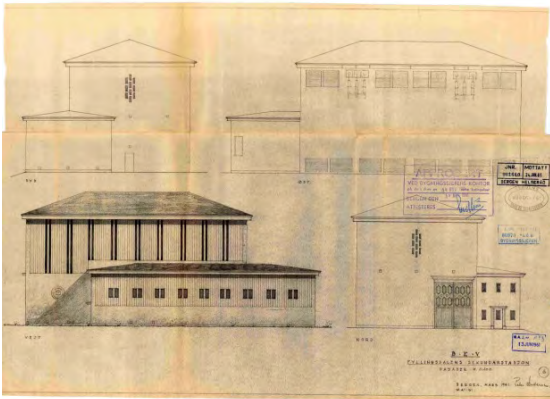
Figur 74. Byggetegning av bensinstasjon til Norsk Caltex Oil a/s (Braarkiv, Bergen kommune).

Figur 75. Bensinstasjonen i Sælenveien 153, slik den fremstår i dag (Foto: Byantikvaren 2015).

Den storstilte utbyggingen i Fyllingsdalen økte også behovet for strømtilførsel. I 1961 ble det bygget en sekundærstasjon i Dag Hammerskjølds vei 170, tegnet av arkitekt Per Andersen (figur 76-77). Sekundærstasjonen er noe endret, et påbygg fra 1987, men

fremstår som en tidstypisk sekundærstasjon fra tidlig 60-årene. Bygget er utført i armert betong og «høybygningen» har skifertak. Plasseringen av bygget er strategisk plassert da det var det stedet det var lett å komme over fjellet med en linje. Opprinnelig var det tre små transformatorer i bygningen og en linje inn, i dag er det to linjer inn og kapasiteten er mangedoblet.

Figur 76. Sekundærstasjon tegnet av arkitekt Per Andersen (Braarkiv, Bergen kommune).

Figur 77. Sekundærstasjonen i 2006 (Skråfoto, Bergen kommune).

Oasen

En viktig del av disposisjonsplanen for utbyggingen av Fyllingsdalen var lokaliseringen av et sentrum for dalen et viktig ledd i planleggingen. I motsetning til boligområdene ble det vedtatt at bygging og drift av et senter ikke var noen kommunal oppgave. Dette vakte en del strid i bystyret og det ble gitt en del føringer for utbyggingen av kjøpesenteret. De private aktørene fikk her veldig gode betingelser til å utforme et senter etter egne ønsker og behov ved å samle alt på en plass i motsetning til flere mindre senter. Forsikringsselskapet Hygea (i dag Tryg) kjøpte grunn og stod for finansieringen av senteret og hadde ansvaret for kontakten med de ulike forretningsdrivende som var interessert i å etablere seg her (Thuen 1971: 33-35). Av den grunn ble senteret i prosjekteringsfasen omtalt som Hygea's bydelssenter før det gikk over til Oasen. Bydelssenteret er tegnet av Halfdan B. Griegs arkitektkontor og var delt opp i flere byggetrinn (figur 78). Kjøpesenteret, Oasen I åpnet i 1971. Kjøpesenteret og område rundt har blitt videre utbygget, men har opprettholdt funksjonen som et knutepunkt i Fyllingsdalen. Oasen II var benevnelsen på det som i dag er Tryg-bygget og som navnet indikerer så var dette byggetrinn to og stod ferdig i siste del av 1970-årene (figur 79).

Figur 78. Oasen Bydelssenter tegnet av arkitektkontoret Halfdan B. Grieg.

Figur 79. Tryg-bygget slik det fremstår i dag (foto:Byantikvaren 2015).

Oasen bydelssenter, da både kjøpesenteret og Tryg-bygget har blitt noe endret, men bydelssenteret som en helhet slik den var tegnet av Halfdan B. Grieg er bevart og lesbar. Formspråket er klart modernistisk og da stilistiske trekk frå brutalismen. Her er det lagt vekt på rå, ubehandlet betong og enkle geometriske former. Tryg-bygget har klare vertikale betongelement der sammenhengende vindusflater skaper en klar kontrast til betongen. Det er en vekselvirkning av horisontale og vertikale element med tunge horisontale betongelement og tynne vertikale vindusstolper. De senere utvidelsene av

bydelscenteret, Oasen III og Oasen IV, er tegnet av det som i dag heter Grieg arkitekter, tidligere Halfdan B. Griegs arkitektkontor.

11.4 Skoler

Den eldste skolen i Fyllingsdalen er Sælen skole (figur 80) og var en omgangsskole som går tilbake til 1749 (Byantikvaren 2013:267). Skoleloven av 1827 representerte et skille og gikk fra bare å ha undervisning i kristendom og lesing til også å inkludere skriving og rekning og skoletida ble utvidet. Det ble i 1866 slutt på omgangsskole og en hadde da etablert faste skoler. Dette resulterte også i bygging av skoler (Johansen 1993, 215-217). Sælen skole fikk sitt første skolebygg i 1889. I 1926 ble det bygget et nytt skolebygg med tilhørende bestyrerbolig. Skolebyggene eksisterer ikke lenger, mens bestyrerboligen er utskilt som privat bolig, like nord-vest for dagens skoleanlegg (Byantikvaren 2013:267).

Figur 80. Sælen skole, nå revet, ble bygget i 1889 (Kilde: Johansen 1993: 226).

Utover 1930-årene var det økende innflytting til Fyllingsdalen og etter 2. verdenskrig var Sælen skole for liten. Stor mangel på byggematerialer og liten politisk vilje til å gi byggetillatelse til nye skoler gjorde at ny skole ikke ble bygget i 1951 (Johansen 1993: 533-534). Sælen skole er tegnet av arkitekt Øystein Nestaas, daværende kommunearkitekt i Fana.

Bygging av skoler var en sentral del av den store utbyggingen av Fyllingsdalen. Det var planlagt å bygge 7 barneskoler, to ungdomsskoler og ett gymnas. Innenfor det aktuelle området omtalt her var det foruten Sælen skole, ble det bygget en ny barneskole, Løvås skole, og to ungdomsskoler, Ortun skole og Lynghaug skole. Sælen skole ble også utvidet og stod ferdig, slik den fremstår i dag, i 1971. De tre nye skolene ble alle bygget i første halvdel av 1970-årene. Ortun skole er tegnet av arkitekt en Kitty Jørstad ved Byarkitektkontoret i Bergen. Her ble det også bygget en vaktmesterbolig. Løvås skole og Lynghaug skole er begge tegnet av arkitektene Paul Cappelen og Torbjørn Rodahl. Alle skolene er gode tidstypiske eksempler på skolebygg fra 1970-årene i internasjonal modernisme som også er preget av de rådende pedagogiske retningene (Byantikvaren 2013:485).

11.5 Forsamlingshus og kirkebygg

I tråd med endringene i samfunnet med en økt industrialisering er det en sterk organisasjonsvekst fra ca. 1870. en ser da medlemskap av ulike organisasjoner både var med på å opprettholde samfunnskiller men også utfordre de eksisterende geografiske og sosiale samfunnskiller. I 1926 ble det Godt Håp, del av Det Norske Misjonsselskap, stiftet i Fyllingsdalen. Det var særlig kvinnene som var sentrale i misjonsarbeidet (Johansen 1993: 428-432). Det var først som del av den storstilte utbyggingen av Fyllingsdalen at det ble bygget en egen kirke i Fyllingsdalen (figur 81). Denne er en integrert del av reguleringsplanen og ble innviet i 1976.

Figur 81. Fyllingsdalen kirke (Foto: Byantikvaren 2015).

Den økende organisasjonsveksten var ikke bare knyttet til religion. Organisasjonsarbeidet omfatter alt fra avholdssak og målsak til ulike fritidsorganisasjoner som sangforeninger, idrettslag og ungdomslag. Kristendommen var ofte en del av disse organisasjonene, i alle fall i den opprinnelige formen. Fyllingsdalen Ungdomslag ble etablert så tidlig som 1897. Ungdomslagsarbeidet var i utgangspunktet fundert på nasjonal strømminger og den grundtvigianske kristendommen. Storhetstiden til ungdomslagene var frem til 2. verdenskrig. Fyllingsdalen Ungdomslag fikk eget ungdomshus i 1934 (figur 82), men eiendommen ble utskilt allerede i 1910.

Figur 82. Ungdomshuset Trudvang, Hjalmar Brantingsvei 14 (Foto: Byantikvaren 2015)

Etter 2. verdenskrig beslagla tyskerne alle ungdomshusene (merk at Ungdomshuset i Fyllingsdalen er markert som okkupert i et britisk etterretningskart fra 1945, figur 21) og det viste seg å være vanskelig å finne tilbake til ungdomslagene sin storhetstid. Etter 2. verdenskrig endret ungdomslagsarbeidet seg fra å være basert i ideologisk arbeid til å arrangere dansekvelder. I tillegg ble det etablert flere andre typer organisasjoner. Fyllingen idrettslag ble stiftet i 1946 (Johansen 1993: 455). Det ble da bygget flere ulike idrettsanlegg, også i Fyllingsdalen, som hoppbakken på Rosenlund.

12. Enkeltojekt og anlegg

(Se kartvedlegg *Enkeltojekt og anlegg* bakerst i rapporten).

12.1 Sælen gård

Våningshuset til hovedbruket (Gnr 22, Bnr 1) er lokalisert like utenfor plangrensen mot sørvest. Huset er oppført omkring 1865, og skal delvis være bygget av materialer fra det gamle hovedhuset på Sælen fra 1700-tallet, som lå på Sælehaugen (Gjerstad 2006:59). I dag er bygningen ubebodd og i en svært dårlig forfatning (figur 83). De eldste lindtrærne langs gårdsveien kan ha vært plantet så tidlig som 1600-1700-tallet, og er trolig rester etter park-/hageanlegget til gården (kilde: Grønn etat, Bergen kommune).

Figur 83. Hovedbruket (Gnr 22, Bnr 1) til Sælen fra omkring 1860, skal delvis være bygget av materialer fra herregårdshusene på Sælen fra 1600- og 1700-tallet (Gjerstad 2006:59). Huset ligger noen få meter sør for plangrensen, og er i dag i svært dårlig forfatning (Foto: Byantikvaren 2015).

12.2 Bolstad gård (Gnr 22, tidl. bnr 4)

Innenfor planområdet i sør er det bevart rester etter tunet til Bolstad gård, på vestsiden av Ortuvannet. Våningshuset fra 1840 er bevart men har vært restaurert mange ganger (figur 84). Det er omkranset av store kastanjetrær som er minst like gamle som huset. Opprinnelig var dette to bruk, "Ortun" (også kalt "Fløyen") og "Roligheten", som begge i

utgangspunktet er utskilt fra "Sælen". Da siste eier, Einar Engelsen, overtok bruket i 1933, tok han navnet "Bolstad", og siden har "Bolstad" gått over til å bli gårdsnavnet.

Gården var opprinnelig på ca. 80 dekar innmark, ca. 50 dekar skog og ca. 400 dekar annen utmark, som i dag er Vardenområdet. Driftsopplegget var, som vanlig i Fyllingsdalen, en kombinasjon av melkeproduksjon og grønnsakproduksjon. Gården var i drift til 1963, da tok arbeidet med Torgny Segerstedtsvei til og gjorde videre gårdsdrift umulig. På innmarksdelen av eiendommen ligger i dag Smiberget borettslag som har fått navnet sitt etter en bergnabb der smia lå, et stykke sør for gårdstunet (Kilde: Kjell Sælensminde, Fyllingsdalen historielag).

Figur 84. I dag er våningshuset (Torgny Segerstedts vei 29) på Bolstad tunet, som er et av underbrukene til Sælen, bevart helt sør i planområdet (Foto: Byantikvaren 2015).

12.3 Løvås (Gnr 23, bnr 1)

Løvås (bnr. 1) ble skilt ut fra Nedre Fyllingen i 1783, som ett av fire gårdsbruk.

Tunet til hovedbruket er bevart på en høyde like vest for plangrensen (figur 85-86).

Dette er et av svært få tunstrukturer som er bevart i Fyllingsdalen i dag. De eldste bygningene i tunet er våningshuset fra 1790 og kårhuset fra 1912. Låven fra 1860 ble ødelagt av brann i 1997.

Figur 85. Løvås er i dag et sjeldent bevart gårdstun i Fyllingsdalen. Våningshuset skal være oppført på slutten av 1700-tallet (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 86. Gårdstunet på Løvås ligger på en høyde hvor det er bevart flere forseggjorte steinkonstruksjoner i form av bakkemurer, oppmurte stier og kjerreveier (Foto: Byantikvaren 2015).

12.4 Nebbestølen (Gnr 23, Bnr. 4)

Et annet bruk under Nedre Fyllingen hvor det fremdeles er bevart rester er Nebbestølen. Tunet lå like øst for tunet til Løvås. Bygningene er fjernet bortsett kårbygningen (figur 87), oppført i 1888. Huset er i dag godt bevart og disponeres av Fyllingsdalen Kulturkontor med adresse Nebbeveien 3. Den gamle gårdsveien til tunet er også delvis bevart og er flott integrert i parkanlegget like nord for kårbygningen (Figur 88).

Figur 87. I dag er kårbygningen fra 1888 den eneste bevarte bygningen fra Nebbestølen tunet (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 88. Den gamle gårdsveien til Nebbestølen er i dag flott integrert i parkanlegget like nord for kårbygningen (Foto: Byantikvaren 2015).

12.5 Villa i Nedre Krohnegården 19

Nedre Krohnegården 19 (figur 89) er en enebolig fra 1961 tegnet av arkitekt Fredrik Konow Lund, en av de mest markante norske arkitektene på 1900-tallet. Han var utøver av en særegen arkitektonisk stil, påvirket av blant annet den engelske Arts & Crafts-bevegelsen, den amerikanske arkitekten Frank Lloyd Wright og ikke minst vestnorsk byggeskikk, slik denne er tilpasset det vestlandske landskapet.

Elementer som går igjen i mange av Konow Lunds bygninger er bruk av naturstein i samspill med liggende trekledning (vestlandspanel), skifertak samt asymmetriske bygningsvolumer. Disse elementene ser en tydelig igjen i huset på Nedre Krohnegården. Et annet kjennetegn ved Konow Lund sine arbeider er at landskapet i høy grad er bevart i tomtene, som selv om de ofte er svært bratte, i liten grad ble endret gjennom planering. Han lot arkitekturen spille på lag med omgivelsene, og formgav husene ved å la dem følge landskapet. Huset i Nedre Krohnegården er godt bevart, men omgivelsene omkring boligen under total forandring i forbindelse med oppføring av et større boligkompleks.

Figur 89. Nedre Krohnegården 19 er tegnet av arkitekt Fredrik Konow Lund (Foto: Byantikvaren 2015).

12.6 Villa i Nedre Krohnegården 10

Eiendommen var utskilt fra gården Nebbestølen (gnr/bnr 23/4) i 1942, da som et småbruk, Nydal (bnr. 8). Det et bolighus i mur med saltak og rektangulær bygningskropp bygget i én etasje i fallende terreng (figur 90). Huset er tegnet av arkitekt Einar Oscar Schou i 1946, som blant annet er kjent for å stå bak Den Nationale Scene og Fløyrestauranten i Bergen.

Stilmessig ser arkitekten her ut til å være influert av bergensskolen, en arkitekturretning i Bergen i mellomkrigsårene med forbilder i en mer landlig, vestnorsk byggeskikk samt Arts and Crafts-bevegelsen i Storbritannia. God terrengtilpasning, kombinasjonen av mur og tre i fasade samt den utenpåliggende pipestokken er karakteristisk for retningen. Huset har arkitektonisk verdi som en godt bevart representant for denne retningen.

Figur 90. Nedre Krohnegården tegnet av arkitekt Einar Oscar Schou (Foto, Byantikvaren 2015).

12.7 Luftvern batteriet på Løvås

Krigsminnet (Tungt marine luftvern batteri Lauvås) befinner seg på toppen av Løvåsen, og restene av anlegget ligger på begge sider av Løvåsbakken. Primæroppgaven var beskyttelse av luftrommet over Bergen, sekundært beskytning av sjø – og landmål.

Batteriet ble meldt operativt i oktober 1940 med fire luftvernkanoner og to maskinkanoner (figur 91). I 1943 ble batteriet omvæpnet med kraftigere skyts og skyteradar. Rundt 1950 ble anlegget nedlagt, og kanonene fordelt til det norske Kystartilleriet (pers.med Paul Sedal).

Figur 91. Utsnitt fra britisk etterretningsfoto fra september 1941 som viser luftvern batteriet på Løvås (Etterretningsfoto TARA ACIU N 275_06221, Arcview GIS, Bergen kommune).

Krigsminnene ligger i dag spredt omkring ved, og delvis integrert i, hagene til eiendommene i Løvåsen. Det omfatter minst 10 objekter, innenfor et begrenset område. Det som har vært kommandoplassen i batteriet er ikke synlig da den er bygget inn i en privatbolig. Av totalt fire kanonbrønner for hovedskytsset er kun en åpen, en er fylt igjen og to er dekket til. Brønnene ligger på privat grunn. Av totalt fire kanonbrønner (figur 97) for hovedskytsset er to åpne og to er dekket til den ene inngår i en uteoppholdsplass i en hage. Alle brønnene ligger på privat grunn. Fundamentet for radaren, grunnmuren for en brakke og diverse nærforsvarsanlegg ligger nord i området. Her ligger de på toppen av en kolle og brukes i dag som skogs/lekeområde for barn.

Figur 92. Leiren hadde egen idrettsplass som var lokalisert der hvor Løvåsbakken 107 ligger i dag (Foto fra okkupasjonstiden i privat eie, Paul Sedal).

Ved Løvåsbakken 124 fantes inntil nylig grunnmuren etter bygningen som trolig var offisersbolig hvor balkongdelen var prydet med det tyske marineluftvernets emblem, i betong. Ved denne er det bevart en tunnel. Inngangspartiet til tunnelen er nylig sprengt bort i forbindelse med opparbeiding av en boligtomt (Figur 93-94). På en høyde like nord for denne finner man restene av et fundament for en maskinkanon (figur 95), samt en brønn, trolig for skyteradaren. Her er også en liten grunnmur, mulig fra ett skur for generator.

Figur 93. Inngangspartiet til tunnelen er nylig sprengt bort (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 94. I tunnelen er det bevart en nær-forsvarstilling av betong med skyteskår (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 95. Fundament for maskinkanon (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 96. Fundament for luftvern skyts integrert i en hage i boligområdet (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 97. Messebygningen og en mindre mannskapsbrakke fra luftvern batteriet på Løvås er i dag er bevart men ombygget til det ugjenkjenkelige, til henholdsvis Fyllingsdalen teater og et bolighus. Midt i bildet tunet til Nedre Løvås gård, i dag revet. Tilrettelagt bilde fra 1964 (Foto: Billedsamlingen, Universitetet i Bergen).

Deler av forlegningsområdet var lokalisert på nedsiden av Løvåsen, øst for batteriet (langs dagens Folke Bernadottesvei). Her ligger kantine/messebygningen som i dag huser Fyllingsdalen teater (figur 97). Bygningen er sterkt modifisert, og ugjenkjennelig som sin opprinnelige funksjon. Litt nordvest for denne er en brakke revet mens en annen (Folke Bernadottes vei 11) i dag fremstår totalt ombygget som bolighus. Det som var hovedammunisjonslageret til leiren befinner seg i Løvåsbakken 61, hvor det er bygget inn som del av kjelleren i en nyoppført boligblokk og dermed skjult. Anlegget på Løvås er ganske unikt på den måten at det er intrigert i et boligområde. Restene etter krigen ligger dermed som en del av de daglige omgivelsene i boligfeltet.

Figur 98. Kanonbrønn på Løvås. Utsikt mot vest (Foto: Byantikvaren 2015).

12.8 Sæle leir

Ruiner fra leiren er dokumentert på toppen av Skulehaugen og flere ruiner (figur 100) i nærheten, like øst for denne. Mange av strukturene er i dag tapt eller skadet i forbindelse med oppføring av Brennhaugen borettslag som er et stort, nyoppført boligkompleks. Historikken til leiren er lite kjent men på området har det vært flere

brakker/bygninger (figur 99). Leiren har delvis vært for vaktmannskaper, men også for mannskaper som betjente radiostasjonen på Sælen. Denne var i en periode i drift som mottagerstasjon for den tyske marine i Bergen. I tillegg til dette ble Sæle leir utvidet for å huse en avdeling fra hæren. Dette var Feste Nachrichten Aufklärungsstelle 9, en avdeling som hadde som oppgave å lytte og peile på fiendtlig radiotrafikk, og da spesielt radiotrafikk fra/til og via Island, og fra England til USA via Irland (pers.med. Paul Sedal).

Figur 99. Mannskapsbrakker i Sæle leir under krigen, med Løvstakken i bakgrunnen. Brakken i forkant er trolig den som inntil nylig befant seg på adressen Torgny Segerstedts vei 8. Brakken var i bruk som bolighus til den ble revet (Foto i privat eie, Paul Sedal).

På eiendommen Torgny Segerstedts vei 8 lå inntil nylig en original og relativt uendret forlegningsbrakke. Brakken ble etter krigen tatt i bruk som bolighus til den ble revet i 2010. På toppen av Skulehaugen like ved finnes en ringstand for nærforsvar. Ringstanden er delvis ødelagt og fylt igjen. Videre har det vært spor etter flere brakker/bygninger, samt en garasje som kan ha tilhørt leiren. I en fjellrygg bak garasjen lokaliseres en tunnel som i dag gjenmurt. Bakkenivået er sprengt ut i forbindelse med moderne utbygging slik at tunnelåpningen nå befinner seg oppe i bergveggen. Tunnelen

kan ha fungert som dekningsrom for leiren. På haugen bak tunellen finnes også en ringstand for maskingevær, fremdeles med deler for feste for maskingevær (figur 100). Ved oppkjørselen til Torgny Segerstedsvei 31 finner man feste for en av radiomastene som var i bruk for Feste Nachrichten Aufklärungsstelle 9 som holdt til ved radiostasjonen og Sæle leir.

Figur 100. Ringstand for maskingevær i Sæle leir (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 101. Fundamenter og trapper fra leiren på Skulehaugen (Foto: Byantikvaren 2015).

12.9 Løvås Skole

Løvås skole ble oppført i 1972 etter tegninger av arkitektene Paul Cappelen og Torbjørn Rodahl, som også har tegnet Lynghaug skole (1971). Anlegget består av to hovedvolumer, et stort, lavt og et lite, høyt, bundet sammen av et U-formet leskur som danner et lunt atrium sammen med det største volumet. Bygningen har flate tak.

Figur 102. Løvås skole (Foto: Byantikvaren 2012).

Løvås skole har høy arkitekturhistorisk verdi som helhetlig, godt bevart og velutformet skoleanlegg fra 1970-årene. Anlegget representerer internasjonal modernisme, som kjennetegnes med blant annet kubiske bygningsvolumer, konstruksjonsgrid og fri fasade med vindusbånd. Skolebygningen har høy arkitektonisk verdi med nøyte avstemte, enkle volumer og rene linjer. Anleggene har også høy miljøverdi som del av utbyggingen av de sentrale deler av Fyllingsdalen på 1970-tallet, et område med blokkbebyggelse, senterstruktur og grøntareal helhetlig planlagt etter datidens modernistiske byformingsprinsipper. Løvås skole er en kombinasjon av åpen skole og klasseromsskole, med både landskap og klasserom som ble vanlig i 1970-årene (Byantikvaren 2013:485).

12.10 Fyllingsdalen Ungdomshus

Fyllingsdalen ungdomslag ble etablert i 1897. Mellomkrigstiden var en rik periode for ungdomslagsbevegelsen og i 1934 fikk ungdomslaget «eget hus» som kalles Trudvang (figur 102). Ungdomshuset er tegnet av arkitekt Torgeir Alvsaker (født i Kinsarvik, 1875-1971). Alvsaker var ved Bergens Tekniske skole til 1898 da han ble assistent for arkitekt Adolph Fisher i Bergen, etter det var han assistent for Holger Sinding-Larsen i Kristiania før han etablerte seg som arkitekt i Stavanger. I 1916 etablerte han egen virksomhet i Bergen. Han var meget allsidig og hans arbeider er representert over hele vestlandet (figur 104) og innbefatter både bolighus, sykehus, kirker, hotell, skoler og bygårder.

Figur 103. Fyllingsdalen ungdomshus, tegnet av Torgeir Alvsaker, ble oppført i 1934 og er i dag godt bevart (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 104. Torgeir Alvsaker har også tegnet Haugatun ungdomshus i Strandebarm. Bygningen er fredet etter kulturminneloven (Foto: <http://digitaltfortalt.no/things/haugatun/H-DF/DF.855>).

I Hardanger ble det i perioden 1925-1940 bygd 8 ungdomshus tegnet av Torgeir Alvsaker. Felles for alle er en langstrakt og høyrest form, bratt skifertak med svai, saltak og en liten takrytter, inngang i gavlen under et lavere tak og et kort, høyrest tverrbygg i andre enden – en «basilika»-modell. Alvsaker sine ungdomshus må karakteriseres som nyklassiske med nasjonale overtoner som er et klart uttrykk for ungdomslagsbevegelsen sin nasjonale ideologi (Kulturhistorisk Vegbok, 1993).

Fyllingsdalen ungdomshus, tegnet i 1932 har klare likhetstrekk med det fredete ungdomshuset Haugatun i Strandebarm. Ungdomshuset er i daglig drift, og drives fremdeles av Fyllingsdalen ungdomslag. Bygningen har svært høy verneverdi både med hensyn til arkitektoniske kvaliteter og som historiefortellende element (figur 105-106).

Figur 105. Flotte detaljer i det opprinnelige interiøret i forsamlingslokalet. Her en original døråpning og benker langs veggene i salen (Foto: Byantikvaren 2015).

Figur 106. Scenen i forsamlingslokalet (Foto: Byantikvaren 2015).

I 1956 ble det sendt søknad om å nytte lokalet til å vise safety-film, den tidligere filmremsens materiale, nitratfilmen var meget ustabil og brannfarlig. Etter andre verdenskrig kom såkalt safety-film (acetatfilm) på markedet, denne typen film var ikke lettantennelig, den smeltet bare.

12.11 Fyllingsdalen kirke

Kirken ble innviet i 1976, den ble tegnet av Helge Hjertholm. Den er oppført i betong kledd med eternitt, tekket med aluminium (figur 107). Taket er formet som en rett avkortet kjegle, utkraget over grunnmuren og markert med et krusifiks (Bergen byleksikon, 2009:200). Klokketårnet (klokkestøpul) er frittstående på et høydredrag like ved. I Norge er støpuler først og fremst vanlig som byggverk i tre ved stavkirkene fra middelalderen ettersom de ikke er tårn for klokker på selve bygningen. Dette er

imidlertid også blitt tatt mer i bruk ved kirkebygninger fra siste del av 1900-tallet (Kilde: Bergen byleksikon). Fyllingsdalen kirke har vernestatus som listeført.

Figur 107. Fyllingsdalen kirke (Nebbeveien 20) er tegnet av Helge Hjertholm og ble innviet i 1976 (Foto: Byantikvaren 2015).

12.12 Disposisjonsplan og arkitektoniske særtrekk

Boligbebyggelsen i planområdet er dominert av lavblokkbebyggelse og små enklaver av eneboliger og rekkehus. Blokkbebyggelsen er bygd i regi av BOB og Vestbo på 1960- og 70 tallet. På grunn av store endringer i forbindelse med utviding av balkonger og skifting av fasadeplater er den arkitektoniske egenverdien noe lav, men felles for blokkbebyggelsen er den gode terrengtilpassingen og den interne plasseringen av bebyggelsen i hvert enkelt borettslag. I mange av borettslagene er også deler av uteområdene kuperte, noe kan være med på å gi de enkelte strøkene en egenart og at uteområdene kan fylle flere behov, spesielt for barn. Det er et resultat av det planmessige grepet når Fyllingsdalen ble regulert. I tillegg har flere av blokkene gode eksteriørmessige kvaliteter, som for eksempel opprinnelig vindusplassering og originale dører, til tross for at de fleste har blitt endret siden de ble bygget. Mange av blokkene har utvidet altaner og skiftet fasadeplater, men har gjerne beholdt sine mer opprinnelige «baksider» som en tydelig lesbar 1970-talls struktur. Selv om det er mange blokker i området er det variasjoner i plassering i terreng og form, eksempelvis med «saksing» av bebyggelsen, og variasjon i bygningenes høyder og arkitektoniske uttrykk. Det er

imidlertid mulig med en differensiert fortetting i planområdet, hvis man tar hensyn til det gode ved plangrepet, der dagens krav om flere urbane kvaliteter kan imøtekommes.

I området rundt Oasen og på Spelhaugen er det større næring/kontor/lagerbygg som er den dominerende bebyggelsen.

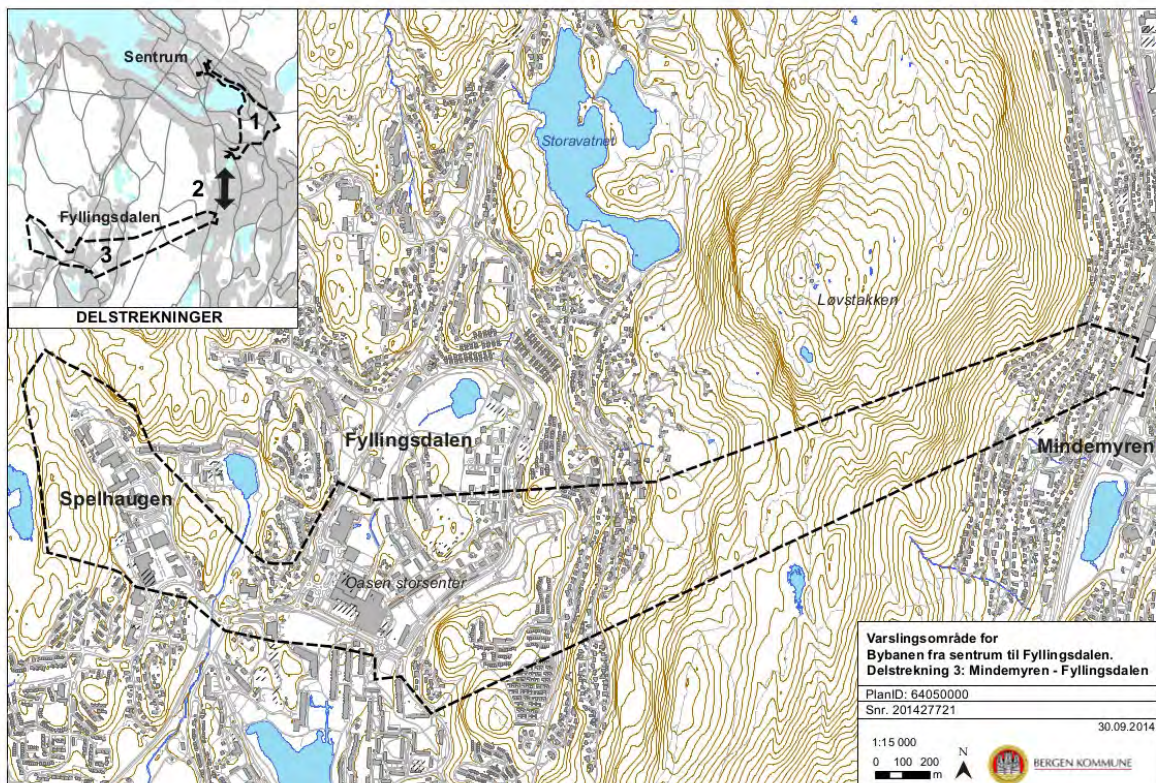
Eneboligområdene, som ligger spredt i planområdet, er hovedsakelig fra før den storstilte utbyggingen på 1960-og 70-tallet. I tillegg til at de er viktige som historiefortellende element, er de med på å skape en variasjon i bebyggelsen som er viktig å videreføre. De eksisterende eneboligområdene bør ikke erstattes med blokkbebyggelse.

13. Bybanetrasé gjennom Fyllingsdalen

I november 2014 ble det meldt oppstart på planen «Fyllingsdalen/Årstad. Bybanen fra Sentrum til Fyllingsdalen, delstrekning 3». Plangrensen for bybane i Fyllingsdalen overlapper i stor grad områdeplanen (figur 108). Det er dermed naturlig at kulturminnegrunnlaget for områdeplanen vil fungere som kulturminnegrunnlag for bybane gjennom området.

Ut fra det foreløpige arbeidet som er gjort med bybanen gjennom Fyllingsdalen vil banen komme ut av Løvestakkfjellet i skråningen øst for Oasen storsenter. Den vil så passere sørsiden av Oasen og fortsette videre mot vest, enten delvis via tunnel, eller som gjennomgående dagløsning, til Spelhaugen.

I de foreløpige skissene for trasé er det to kulturhistoriske objekter som kan komme i konflikt, begge ved eventuelle tunnelutløp. Det ene er sekundærstasjonen i Dag Hammarskjølds vei 170, omtalt i kapittel 11.3 ovenfor, og det andre er Fyllingsdalen ungdomshus i Hjalmar Brantings vei 14, beskrevet i kapittel 12.9 *Enkeltobjekt og anlegg*. Se også kartvedlegg med *Enkeltobjekt og anlegg samt varslingsområde for bybanetrasé i Fyllingsdalen* bakerst i rapporten.

Figur 108. Trasé for bybane gjennom Fyllingsdalen er ikke besluttet, men planlagt innenfor stiplet varslingsområde (Kart: Bergen kommune, 2015).

14. Litteraturliste

Aad Gjelle (1813), *Situations Cart over Nordhordlehns Sorenskriveries jurisdiction*

Asland, Arild & Strand, Åsbjørg (red.) (1964) *Norske Gårdsbruk*, Hordaland, Nettressurs:
<http://www.nb.no/nbsok/nb/7edbd5e287350545b123965b4e6555ea?index=5#7>

Askeladden Riksantikvarens database for kulturminner: www.asketadden.ra.no

Aasland, Arild og Strand, Åsbjørg (1964) *Norske gårdsbruk. Hordaland fylke II, Mid- og Norhordland II*, Forlaget Norske gårdsbruk, Oslo.

Brekke, Nils Georg, Nordhagen, Per Jonas og Lexau, Siri skjold (2008) *Norsk arkitekturhistorie*, Det norske samlaget, Oslo.

Bakke, Gunnar (1970) Fyllingsdalen, i *Byggekunst* nr. 1-6. 52 årgang, s. 192-195.

Brekke, Nils Georg (red.) (1993) *Kulturhistorisk veibok. Hordaland* (ISBN 978-82-7326-026-0)

Byantikvaren (2012) *Kulturminnegrunnlag for Kråkenes*. Byrådsavdeling for byutvikling, Klima og miljø. Bergen kommune.

Byantikvaren (2013) *Kulturhistorisk rapport om skolebygg frå 1724 til 1979*. Byrådsavdeling for byutvikling, klima og miljø, Bergen kommune.

Bøe, Asbjørn Krogenæs og Garmannslund, Harald (2003), *Langs Nordåsvannet*. Forlaget Livskunst, Bergen.

Fett, Per: *Førhistoriske minne* : www.arkeoland.uib.no

Fyllingsdalen historielag www.fyllingsdalenhistorielag.com

Fyllingsdalen kulturråd (årstal??) Fyllingsdalen kulturhus - en utredning i regi av Fyllingsdalen kulturråd.

Gjerstad, Jo (2006): *Her bygget vi. Et bidrag til Bergens kulturhistorie*. Vestlandske boligbyggelag, Bodoni forlag.

Hartvedt, Gunnar Hagen og Skreien, Norvall (2009) *Bergen byleksikon*, Kunnskapsforlaget, Bergen.

Henriksen, Löitn. F (1860) *Rektangelkart*, 22B. 2, 6, 1860, 1:50000

Johansen, Karl Egil (1993) *Fana Bygdebok*, 3. Fanabu og bymann, Fana Bygdeboknemn, Bergen.

Klæbo Kristoffersen, Kari : *Fyllingsdalen i forhistorisk tid*. Nettressurs fra Bergen museum. www.reiseveska.uib.no.

Larsen, Jacob T. (1984) *Fana bygdebok, 4. gards- og ættesoge*, Fana Bygdeboknemnd, Bergen.

Myrvoll, Siri & Roald, Hans-Jacob (red.) (1990), *Bergen byplans historie – visjon og virkelighet*. Riksantikvarens rapporter 18, Fortidsminneforeningen Bergen og Hordaland avd.

Roald, Hans-Jacob (2010), *Byplanen. En historie om utviklingen av Bergen by*. Spartacus forlag AS, Oslo.

Rygh, O. *Norske Gaardnavne*. Dokumentasjonsprosjektet: www.dokpro.uio.no

Smiberget borettslag: www.smiberget.no

Thuen, Trond (1971): *Planlegging av en ny bydel*. Rapport om planleggingen av Fyllingsdalen i Bergen, utarbeidet på oppdrag fra Bergen kommune ved byplankontoret. Skriftserie no. 2. Occasional paper. Inst. For sosialantropologi. UiB.

Thodal: "Een Deel af Nordhordlehns og Sundhordlens Fogderier udi Bergens Stift Bestaaende af Ous, Fahnø og Strushavns eller Askøe Prestegield, samt Aarsta Sogn tillige med een Deel af de angrændsende Præstegield Forfattet af Thodal" Udatert kart fra 1770-årene. Det Kongelige Bibliotek i København. I: *Fana Bygdebok, bind. 2. Bønder nær byen, 1665-1870*.

Tilvekstkatalog for Bergen Museum (UiB): www.arkeoland.uib.no

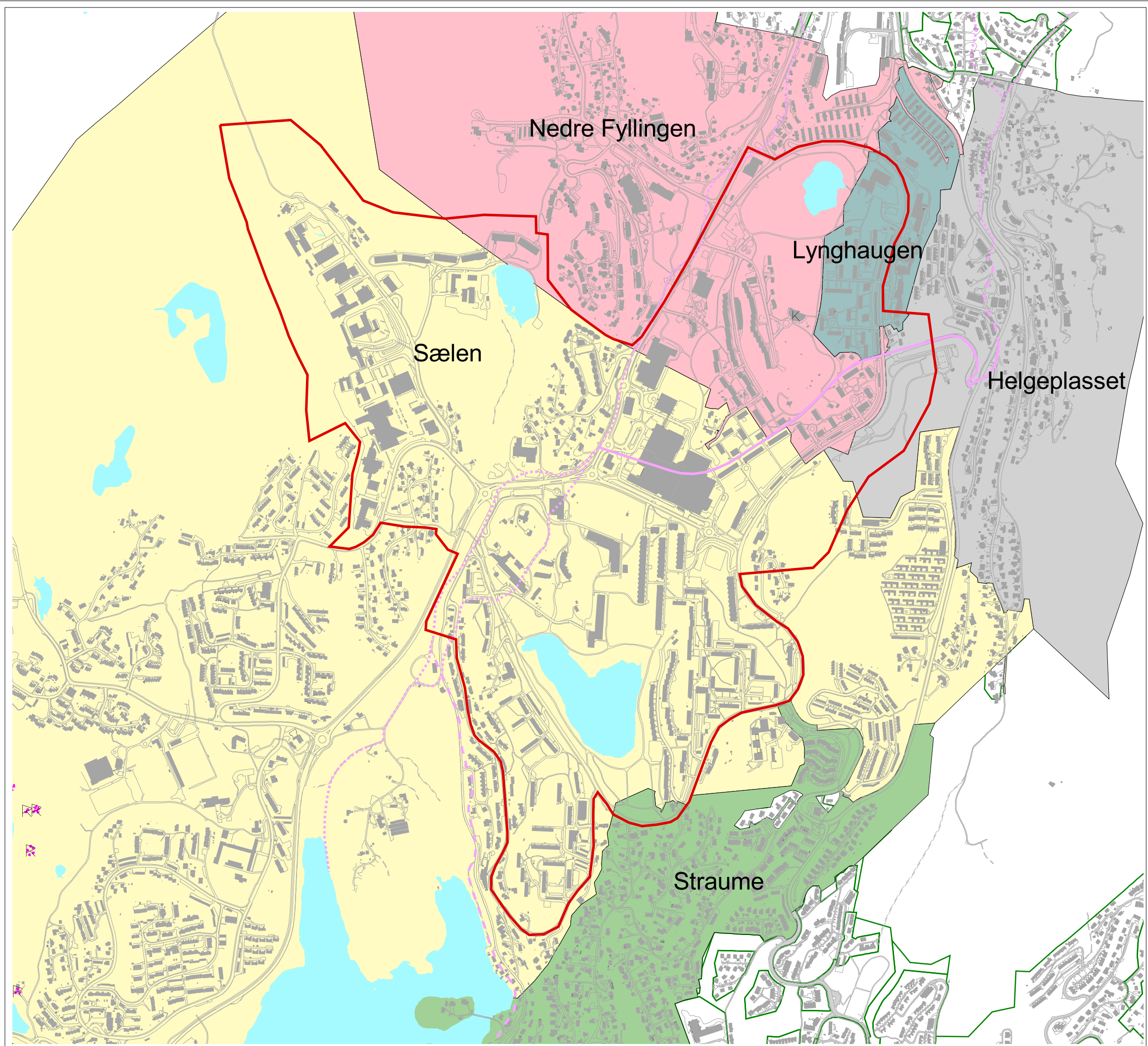
Øvrige kilder:

Grønn etat, Bergen kommune (informasjon vedrørende lindetrærne og det historiske parkanlegget ved Sælen gård).

Paul Sedal (Utlån av foto og informasjon om krigsminnene i Fyllingsdalen).

14 Kart

- **Topografi og tidlig historie**
- **Bebyggelsesstruktur sortert på bygningstyper**
- **Bebyggelsesstruktur sortert på tidsperioder**
- **Enkeltojekt og anlegg**
- **Enkeltojekt og anlegg samt varslingsområde for bybanetrasé i Fyllingsdalen**

Kulturminnegrunnlag for

Fyllingsdalen sentrale deler

BERGEN KOMMUNE
BYRÅDSAVDELING FOR BYUTVIKING,
KLIMA OG MILJØ

Byantikvaren, mars 2015

Historiske veifar markert med hensynssone i kommuneplanens arealdel

- Sikker
- Usikker
- Svært usikker

Matrikelgårder som berører planområdet

- Helgeplasset
- Lynghaugen
- Nedre Fyllingen
- Straume
- Sælen

 Arbeidsområde

Topografi og tidlig historie

 1:10000

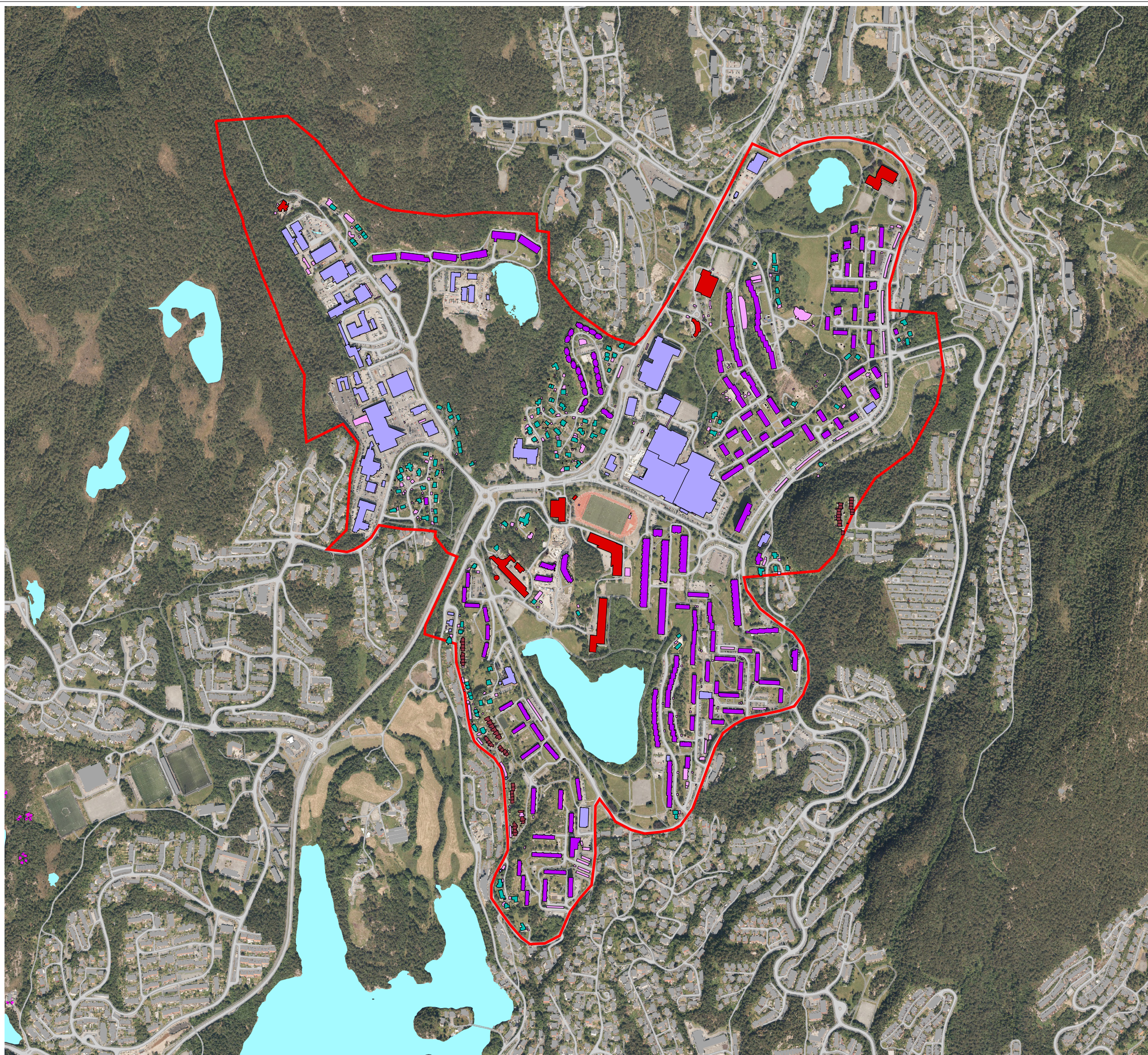
Kulturminnegrunnlag for

Fyllingsdalen sentrale deler

BERGEN KOMMUNE
BYRÅDSAVDELING FOR BYUTVIKING,
KLIMA OG MILJØ

Byantikvaren, mars 2015

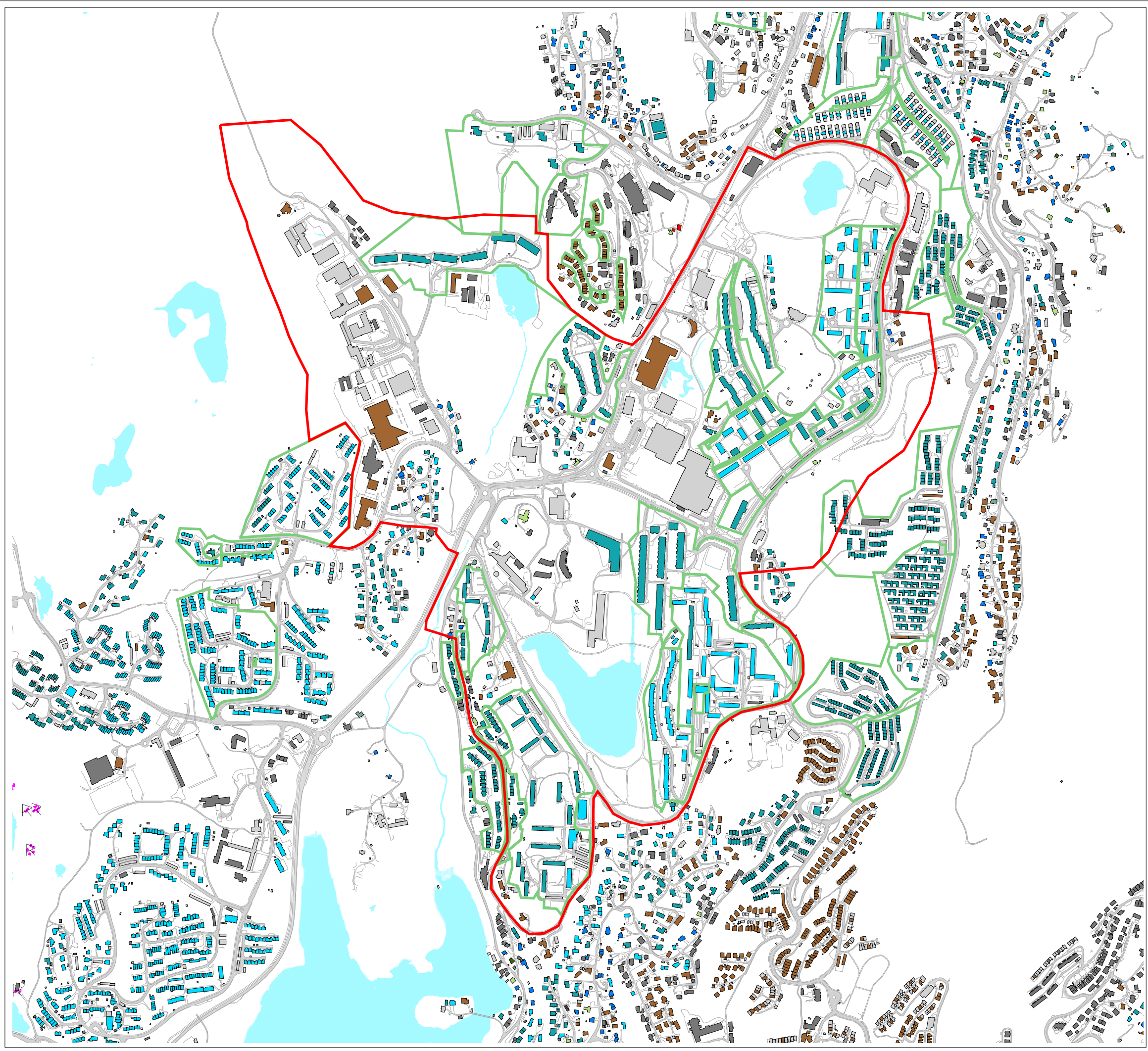

- Bygg registrert som kontor/lager/næring
- Rekkehus
- Ene-og tomannsboliger
- Resterende bygg i planområdet, kirke forsamlingshus, garasjer/anneks
- Skoler/idrett/barnehager
- Bygg med flere enn 3 boliger

 Arbeidsområde

Bebyggelsesstruktur sortert på bygningstyper

 1:10000

Kulturminnegrunnlag for

Fyllingsdalen sentrale deler

BERGEN KOMMUNE
BYRÅDSAVDELING FOR BYUTVIKING,
KLIMA OG MILJØ

Byantikvaren, mars 2015

- Borettslag
- Bygg uten aldersangivelse i matrikkelen
- 1800 - 1899
- 1900, bygg er sannsynligvis feil datert
- 1901 - 1930
- 1931 - 1940
- 1941 - 1950
- 1951 - 1960
- 1961 - 1970
- 1971 - 1980
- 1981 - 1990

Arbeidsområde

Bebyggelsesstruktur fordelt på tidsperioder

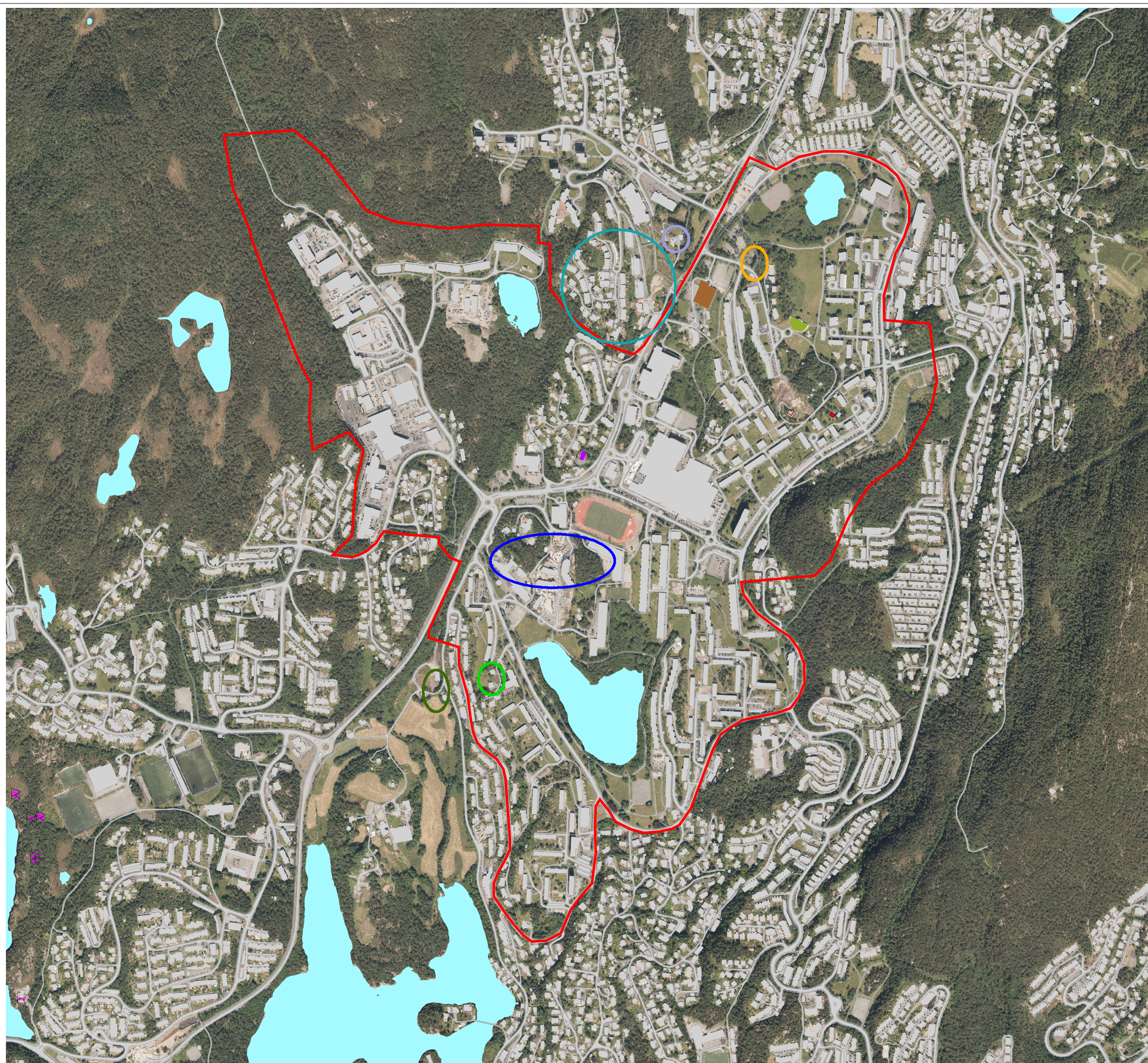
Kulturminnegrunnlag for

Fyllingsdalen sentrale deler

BERGEN KOMMUNE
BYRÅDSAVDELING FOR BYUTVIKLING,
KLIMA OG MILJØ

Byantikvaren, mars 2015

- Bolstad gård
 - Fyllingsdalen kirke
 - Luftvern batteri Lauvaas
 - Løvås gård
 - Løvås skole
 - Nebbestølen og gårdsvei
 - Nedre Krohnegården 10, Einar O. Schou
 - Sæle leir
 - Sælen gård
 - Fyllingsdalen ungdomshus
- Ortofoto fra 2014 i bakgrunn

 Arbeidsområde

Enkeltojkt og anlegg

 1:10000

Kulturminnegrunnlag for

Fyllingsdalen
sentrale deler

BERGEN KOMMUNE
BYRÅDSAVDELING FOR BYUTVIKING,
KLIMA OG MILJØ

Byantikvaren, mars 2015

- Bolstad gård
 - Fyllingsdalen kirke
 - Luftvern batteri Lauvaas
 - Løvås gård
 - Løvås skole
 - Nebbestølen og gårdsvei
 - Nedre Krohnegården 10, Einar O. Schou
 - Sæle leir
 - Sælen gård
 - Fyllingsdalen ungdomshus
 - Varslingsområde bybanen vestover
- Ortofoto 2014 i bakgrunn

 Arbeidsområde

Enkeltobjekt og anlegg samt varslingsområde
for bybanestrekning Fyllingsdalen.

BERGEN KOMMUNE